

In het spoor van Eli Heimans

Zwols Historisch Tijdschrift

29e jaargang 2012 nummer 3 - 8,50 euro

Wim Huijsmans

Suikerhistorie

(Collectie ZHT)

B.V.A.B / Zwolle

Omdat op het suikerzakje onder meer een boerderij, een fabriek, een tractor, een koe en een korenschoof staan afgebeeld, moet de B.V.A.B. wel iets met de landbouw te maken gehad hebben, zo was mijn veronderstelling. Met behulp van Google probeerde ik te achterhalen wat de afkorting B.V.A.B. betekende. Het leverde een verwijzing op naar de Badminton Vereniging Almere-Buiten, niet naar iets dat op Zwolle en/of de landbouw betrekking had. De herkomst van het suikerzakje hield mij bezig. Via de *Zwolse Courant* kwam ik achter de betekenis van de afkorting B.V.A.B. Het staat voor **B**edrijfs **V**ereniging voor het **A**grarisch **B**edrijf. Deze organisatie van werkgevers en werknemers in de agrarische sector voerde sinds 1953 de sociale verzekering uit zoals de werkloosheidsverzekering, de ziekteverzekering en de kinderbijslag. Het hoofdkantoor stond in Den Haag. Na een reorganisatie kreeg Zwolle met ingang van 1 januari 1958 de hoofdzetel van de B.V.A.B. in Overijssel. Er kwam een bijkantoor in Emmeloord. Het Zwolse kantoor werd gevestigd in de - voormalige - hervormde kweekschool aan het Assendorperplein 9. Sake Santema was de directeur van het Zwolse kantoor waar ongeveer twintig mensen werkten. In 1965 kwam er een eind aan het korte bestaan van de vestigingen in Zwolle en Emmeloord. De administratie van de B.V.A.B. werd vanaf dat jaar gecentraliseerd in Arnhem. Het suikerzakje dateert dus uit de periode 1958-1965.

De voormalige hervormde kweekschool (rechts) aan het Assendorperplein 9.
(Foto Jan van de Wetering)

Redactioneel

Een groen blaadje, zo zou je ons toch al op jaren zijnde de tijdschrift dit keer kunnen noemen. De hoofdmoot van de bijdragen is gewijd aan de geschiedenis van het Zwolse groen. Dit keer geen verhaal over blauwvingers, maar over groene vingers in het Zwolse landschap. Zwolse 'wilde tulpen' en anjers en een montere oude stadshaas passeren de revue. Verteld wordt over de soms gespannen wisselwerking tussen stad, natuur en mens. Jan van de Wetering belicht in het hoofdartikel het boeiende leven van Eli Heimans, een geboren Zwollenaar die samen met mannen als Jac. P. Thijsse een niet te onderschatten stempel drukte op wat het 'biologisch reveil' wordt genoemd. In Van de Weterings artikel neemt het Engelse Werk een centrale plaats in. 'Ik voelde mij er altijd zoo veilig en gerust als op mijn kamertje; alle boomen en struiken waren goede bekenden van mij', zo schreef Heimans over dit park nabij de IJssel.

Frank Inklaar herinnert aan het recreatieplan Vecht-Zwartewater (1962) van Jan Bijhouwer en wat er van is geworden. Steven ten Veen en Willem van der Veen schrijven tot slot over voetbal en hockey, misschien wat minder natuur, maar ook het wedstrijdgras is meestal nog groen. Hoewel het nieuwe hockeyveld van de fusieclub HC Zwolle toch weer de blauwvinger in het landschap terug brengt. Het bloed kruipt...

Inhoud

Suikerhistorie Wim Huijsmans	90
In het spoor van Eli Heimans Natuurbescherming en -educatie in Zwolle Jan van de Wetering	92
FC Zwolle heeft als PEC Zwolle banden met het verleden hersteld Steven ten Veen	120
Van houten keet naar hockeypaleisje Opvallend historisch contrast Willem van der Veen	124
'Even ambitieus als het Amsterdamse Bosplan' Het recreatieplan Vecht-Zwartewater (1962) Frank Inklaar	126
Mededelingen	135
Recent verschenen Steven ten Veen	136
Auteurs	138

Omslag: Litho naar een aquarel van Jan van Oort, uit *In het bosch*, door Heimans en Thijsse, 1901. (Collectie auteur)

In het spoor van Eli Heimans

Natuurbescherming en -educatie in Zwolle

Jan van de Wetering

Soms schieten mij onderwerpen te binnen die een 'venster' in de Zwolse canon hadden verdiend. Het Engelse Werk miste ik al heel snel na het voltooiën van dat boek. Pas een paar jaar geleden kwam ik er tot mijn schande achter dat Eli Heimans een geboren Zwollenaar was en hier zijn opleiding als onderwijzer heeft gevolgd. Samen met Jac. P. Thijsse is hij in belangrijke mate verantwoordelijk geweest voor de doorbraak van de populariteit van 'de wilde natuur' bij brede lagen van de bevolking aan het begin van de twintigste eeuw. Al even belangrijk waren zij als pioniers van de natuurbescherming in ons land. Met dit artikel hoop ik zowel het Engelse Werk als Heimans alsnog recht te doen, temeer daar het park met zijn overvloed aan planten en dieren een belangrijke inspiratiebron voor Heimans was. En dat geldt ook voor mij, want in het Engelse Werk leerde ik als cursist onder de bezielende leiding van gidsen van het IVN meer planten en vogels kennen dan ik onthouden kon. Uit dank daarvoor draag ik dit artikel graag aan hen op en bovendien aan Marijke Donath van de Vereniging voor Heemkunde 'Omheining', de auteur van het venster 'Kruiden-Marie' in de canon van Heino.

Van vlinders, vogels en bloemen, 1894, een van de vele boekjes die Eli Heimans samen met Jac. P. Thijsse schreef. (Collectie auteur)

Het is de zomer van 1877. Jacob Heimans, eigenaar van een zijdeververij in Zwolle stuurt zijn zestienjarige zoon Eli naar Raalte om stoffen op te halen. Te voet wel te verstaan. Dat wil zeggen een wandeling van twintig kilometer heen en twintig kilometer terug en dat op één dag. Het zou een tocht worden die hij zich zijn leven lang zou herinneren. Eli Heimans heeft zijn belevenissen van die dag jaren later nauwkeurig opgeschreven in het boekje *Hei en Dennen* (1897), dat hij samen met Jac. P. Thijsse schreef. In zijn verslag zijn drie facetten van de veelzijdige persoonlijkheid van Heimans goed herkenbaar: zijn liefde voor de natuur, zijn natuurkennis en zijn tot de verbeelding sprekende schrijfvaardigheid. Plaats van handeling is een verlaten heideveld bij Heino, in de buurt van het tegenwoordige station:

‘Om de twee of drie weken liep ik indertijd ’s morgens vroeg langs dien heiweg naar Raalte, en tegen den nacht keerde ik meest langs denzelfden weg terug. Als ik ’s zomers tijd over had, ging ik geregeld mijn broodje zitten eten aan den rand van een meertje op de heide, waar ik mooie bloemen wist te groeien. Ik had op school Suringar’s Zakflora (...) als prijs gekregen, en ik beproefde met

Kruiden-Marie.

behulp van mijn boekje de namen van de planten te leeren kennen. Heel zelden kwam ik menschen tegen en als ik ze zag aankomen, ging ik ze liever uit den weg; want het waren meest vreemde oerdelvers, Westfalers, een raar slag volk.

Zoo zat of lag ik eens op een keer tegen de schemering bij mijn meertje, en wist niet beter of ik was heel alleen op de hei. Ik was verdiept in mijn flora, en plukte een paars bloempje uit elkaar, dat ik al een poos te vergeefs probeerde te bepalen; 't wilde weer niet lukken. Waarschijnlijk praatte of las ik hardop, zooals menschen, die buiten vaak alleen zijn, wel meer doen.

Eensklaps hoor ik vlak bij mij een hoge, schelle stem: "Neen, hoor, je bent glad mis, die is het niet, dat is vetkruid! Zoek maar op, Pinguicula!" Als ik niet op den grond gelegen had, was ik zeker omgevallen van schrik. Voor mij stond een hooge,

zwarte gedaante, geleund op een boomtak, nog langer dan zij zelf. Uit het droge, rimpelige gelaat keken een paar scherpe, grijze ogen mij half spottend, half nieuwsgierig aan.

Het schepsel leek op 't eerste gezicht zoo sprekend op de heks in Grimm's sprookjesboek van mijn broer, dat ik werkelijk een oogenblik rilde van angst; maar dat was gauw over. Toen ik haar even bedaard aankeek, zag ik de kruidenmand op haar rug en ik begreep dat ik te doen had met Kruiden-Marie, van wie ik al een paar keer in de dorpskerk had hooren spreken als van een heel knappe en goede kruidenvrouw; zij wist nog beter raad voor ziek vee en vooral voor geiten en kinderen dan de veearts en de dokter met hun beiden. En als de arbeiders geen geld hadden om dadelijk de kruiden te betalen, dan vroeg ze maar een kop koffie en een snee stoete voor betaling; en 't zieke kind van Harm Krol, die zelf ziek was en niet meer werken kon, had ze genezen voor niets, en nog eieren op den koop toe gegeven.'

Kruiden-Marie, uit Hei en dennen, door Heimans en Thijsse, 1897. (Collectie auteur)

Pinguicula of vetkruid, tekening door Eli Heimans uit Hei en dennen, 1897. (Collectie auteur)

Daar op de hei raakte het tweetal in gesprek over de weelde aan planten en dieren om hen heen. Liefhebbers waren ze, allebei. De bejaarde Kruiden-Marie nodigde de jonge Eli Heimans uit in haar huisje, waar hij van de ene verbazing in de andere viel. Hij herinnerde zich:

‘t Was of ik opeens in een museum voor Natuurlijke Historie stond. Op de tafel, op de kast, voor het venster, langs de wand, overal flesschen met dieren op sterk water, en doozen met glazen deksels, vol met vlinders en torren. Hier en daar hing aan een touwtje een gedroogde vleermuis te bengelen; op plankjes zag ik hazelwormen en slangen bevestigd; overal in het rond dieren, en daartusschen in bloempotten, maar ook op glazen, in schotels, in kopjes en op drankfleschjes levende, bloeiende planten. (...) “Elken Zondag-Morgen krijgt alles een flinke stofbeurt”, begon Kruiden-Marie; “daarbij lees ik voor tijdverdrijf de namen, en zo zoetjes aan leer ik mijn beestjes kennen.”¹

De twee sloten al gauw vriendschap. Heimans was verbaasd te horen dat Kruiden-Marie niet alleen de verschillende soorten planten, vogels en insecten in haar omgeving kende, maar ook hun Latijnse namen, zoals die vermeld stonden in een groot aantal dikke boeken met platen in haar huisje. Ze leken veel op de eerste delen van de *Flora Batava* die hij later leerde kennen.

Jacob Israel Heimans en Elisabeth Valk, de ouders van Eli. (Uit: Brouwer, Leven en werken van E. Heimans)

Jaren later bezocht Eli weer eens de plek waar hij de kruidenvrouw voor het eerst ontmoette. Maar ze was dood: ‘waar eens haar eenzaam huisje stond, zag ik den spoortrein voorbij stui-ven’.² Voorbij was de tijd van zijn bezoeken aan het dieren- en plantenrijk van Kruiden-Marie. Zijn opleiding tot schoolmeester nam al zijn tijd in beslag: ‘een jaar of tien mocht, of liever, wilde ik niet denken aan mijn lievelingsstudie in de vrije natuur, waar zooals de oude Swammerdam³ al zei, “geen duit winst van kwam.”’

Een gelukkige jeugd

Eli Heimans (1861-1914) was een Zwollenaar. De band van zijn familie met Zwolle begint in 1841; dat jaar kwam zijn grootmoeder, de weduwe Valk, met haar zes kinderen naar deze stad. Ze voorzag als zijdeverfster haar gezin van inkomsten. Het gezin ging wonen in een huis aan de Dijk, tegenwoordig Thorbeckegracht 73. Eén van haar kinderen, Elisabeth Valk, trouwde daar in 1860 met Jacob Israel Heimans, een koopman uit een joodse familie. Na zijn huwelijk werd Jacob Israël opgenomen in de zijdeververij van zijn schoonmoeder. Op 28 februari 1861 werd Eli als eerste kind van het echtpaar geboren. Hij zou nog acht broertjes en zusjes krijgen, waarvan er twee op jonge leeftijd overleden.

Toen Eli twee jaar was, verhuisde hij met zijn grootmoeder en ouders naar een klein huis aan de Papenstraat, op nummer 5. De ververij lag er waarschijnlijk naast, in het zogeheten ‘Hekje of Poortje van Cele’, op nr. 3, waar in de Middeleeuwen het Fraterhuis stond. Toen de jonge Eli hoorde dat er op de binnenplaats een goudschat begraven zou zijn, ging hij daar graven. Maar het enige wat hij vond waren de resten van skeletten van de bewoners uit de zestiende eeuw.

Eli had al vroeg belangstelling voor de natuur rondom Zwolle. Dat kwam, herinnerde hij zich, door een beklimming van de Peperbus. Het vergezicht op de wijde omgeving maakte diepe indruk op hem. Hij trok er als jongen vele malen op uit naar de natte velden aan de Weezenlanden en naar de dijken van de Vecht. Daar stonden tegen Pinksteren de kievitsbloemen bij duizenden en duizenden te bloeien: ‘Wij jongens gingen ze elk

jaar plukken en de meisjes, die bang waren voor natte voeten, haalden ze bij boezelaars vol onder langs de dijk.⁷⁴

In zijn jeugd ging Eli zeer regelmatig naar het Engelse Werk, dat was en is tot op de dag van vandaag een waar paradijs voor wilde planten. Van het groot springzaad dat hij daar in grote hoeveelheden vond, nam hij jaren later een tekening op in één van zijn boeken.

Het Engelse Werk was aan het eind van de negentiende eeuw zo eenzaam als een kerkhof. Vaak trok Eli er in z'n eentje naartoe; vanuit zijn huis toch al gauw een wandeling van drie kwartier. Toen hij acht jaar was kwam hij op zekere dag niet terug van zo'n tocht, zodat 's avonds de gehele Papenstraat in rep en roer was en de stadsomroeper er aan te pas kwam om een zoektocht te organiseren. Later herinnerde Heimans zich deze gebeurtenis nog heel goed:

'Ik was na het liggen turen in de zon, die kalmjes onderging in de golven van de Veluwe, ingedut. Gelukkig vond een boer, die over het Kleine Veer van Hattem kwam, mij daar slapen. Hij

Eli Heimans als kind met zijn moeder. (Uit: Brouwer, Leven en werken van E. Heimans)

Het Engelse Werk omstreeks 1900. (Collectie auteur)

Moshommel en blauwe gentiaan, naar een aquarel van Eli Heimans. Uit Hei en dennen, 1897. (Collectie auteur)

bracht mij in het donker terug naar de stad. Van de angst van mijn ouders en de boosheid van de burens begreep ik toen niet veel. (...) Ik voelde mij er altijd zoo veilig en gerust als op mijn kamertje; alle boomen en struiken waren goede bekenden van mij; ook de vogels met wie ik heel vriendschappelijk omging en aan wie ik namen gaf van eigen vinding of die ik had horen noemen; glad verkeerde meestal, maar voor mij de rechte.

Roodborstjes en gietelingen kwamen menigmaal gluren naar wat ik daar in de bosjes lag te doen met [mijn natuurboek] onder de ellebogen. Een oude haas leefde er; die kwam geregeld bij mij langs als hij van de uiterwaard was overgehuppeld en terwijl hij mijn mossig leesplekje passeerde, maakte hij een paar malle sprongen als een uitnodiging om met hem te spelen; maar als ik mij bewoog, liet hij zijn wit pluimpje zien.'

Ondertussen bracht Eli naar zijn zeggen heerlijke jaren door op de lagere school in Zwolle. Ook thuis was het plezierig: de ververij leverde zijn ouders een behoorlijk bestaan op. Zijn schoolprestaties waren goed; Eli leerde vlot en makkelijk. Bovendien was er in en om de school van alles te beleven dat voedsel gaf aan zijn rijke fantasie. Grote indruk maakte bijvoorbeeld de intocht van Franse krijgsgevangenen die tijdens de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) in Zwolle aankwamen. Ze hadden alle tijd en kenden allerlei leuke spelletjes voor kinderen. Eén van hen kwam eens op de school van Eli en vroeg verlof om de leerlingen zo'n kunstje te mogen leren, of zoals hij zei: 'quelques divertissemens instructifs pour les soirées d'hiver' (wat leerzaam vermaak voor de winteravonden). Zo leerde de Fransman de schoolkinderen spatwerk maken met behulp van gedroogde bladeren. Deze demonstratie was wellicht de eerste kennismaking van Heimans met vormen van aanschouwelijk onderwijs. Hij zou het niet vergeten.

School voor armen en minvermogenen

Na de lagere school ging Eli in 1873 naar de Rijks Hogere Burger School (de HBS), die enkele jaren daarvoor in Zwolle was opgericht. Hij wilde later chemie gaan studeren om die kennis te gebruiken voor de zijdeververij die zijn vader inmiddels van zijn schoonmoeder had overgenomen. Maar het zou anders lopen. De textielindustrie in Nederland had een grote vlucht genomen en vader Heimans kon steeds minder goed concurreren met de grote ververijen in Twente. Er was geen geld meer voor de studie van Eli en hij werd, toen hij in de vierde klas zat, van school gehaald om als een soort 'reiziger' voor zijn vader te gaan werken. Tijdens één van die tochten zou hij

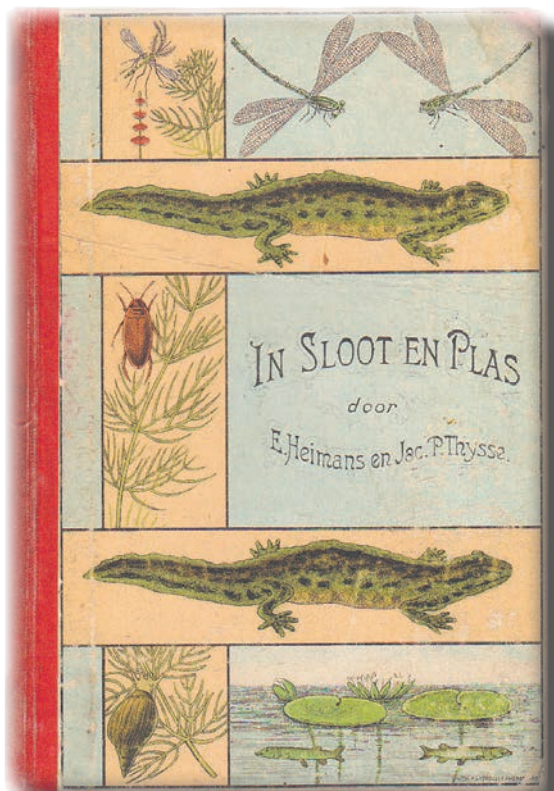
Kruiden-Marie ontmoeten. Ondanks de tegenslag zat vader Heimans niet bij de pakken neer. Hij stopte met de ververij en werd handelaar in huiden en oude metalen.

Met hulp van familieleden kon Eli een paar jaar later weer gaan studeren, maar niet op de HBS. Hij werd in 1878 kwekeling aan de tweede openbare kosteloze school voor armen en minvermogenden aan de Hoogstraat. Hij was toen nog maar zeventien jaar. Twee jaar later al werd hij benoemd tot hulponderwijzer aan die school, waarvan de leerlingen merendeels afkomstig waren uit sociaal zwakke gezinnen. De school was berucht om de baldadigheid van de leerlingen. Maar Eli hield zich staande en haalde er niet alleen de akte van bekwaamheid voor hulponderwijzer, maar onder andere ook de aktes wiskunde, tekenen en Frans.

Ook in deze tijd hield hij zich bezig met zijn jeugdliefde: de natuur. Achter de school lag biologisch gezien een soort aards paradijs. Op de grote bloemisterij van Wind bestudeerde Heimans de kweek van exotische planten en vissen. En achter de bloemisterij lag de blekerij van de familie Wentholt. Daar trof hij alles aan waarover hij later met zoveel kennis en liefde zou schrijven: vogels, insecten en in de sloten een overvloed aan kikkers, salamanders, stekelbaarsjes en waterplanten.

Na vier jaar onderwijzerschap vertrok Heimans op 21-jarige leeftijd uit Zwolle. In 1882 kreeg hij namelijk een aanstelling op een school in de Zwanenburgstraat in Amsterdam. Maar nog lang na zijn vertrek zou hij zich zijn in alle opzichten vormende jaren in Zwolle herinneren. In een artikel in *De Groene Amsterdammer* schreef hij:

‘De kleine stad, waar ik geboren ben en studeerde voor mijn tegenwoordig ambt, is één van de mooist gelegen plaatsen van ons land. Alles, wat iemand, wiens lievelingsstudie de natuur is, maar wensen kan, was daar te vinden. Tien minuten van huis was ik helemaal buiten, waar ik naar hartelust kon wandelen en studeren. Daar waren bossen en parken; prachtige heuvelachtige heidevelden aan de overzijde van een grote rivier met veelbelovende uiterwaarden; uitgestrekte lage venen, moerassige weiden vol orchideeën en kievitsbloemen, zandgronden en kleibodems met

In sloot en plas, door Heimans en Thysse, 1895. (Collectie auteur)

heel wat onbebouwde hoekjes; overal tot uren in 't rond het rijkste natuurleven, dat we in ons land boven de Maas verwachten kunnen.'

De overgang van een slaperig provinciestedje naar de grote stad was niet eenvoudig voor de jonge onderwijzer. De Amsterdamse school stond in een achterstandwijk. Nog steeds geëmotioneerd beschreef Heimans later zijn gevoelens na zijn eerste dag als onderwijzer daar.

‘Zaterdagmiddags zo gauw als de schoolbel luidde, holde ik tegelijk met de kinderen weg; ik vloog de vunze woelige steeg uit, de gloeiend warme en droogstoffige straten door, waarin een rossig grijze stofmist hing, tot ik de buurten door was, waar men mij onthaalde op alles wat een vloerkleed of mat maar voor liefelijks bevatten kan, als die eens in de week wordt geklopt. (...)

Ik voelde mij diep ongelukkig, ellendig, ik had heimwee, ik was ziek; maar te versuft door de drukte van de stad en de woelige, mij onver-

Waterniolier, blaasjeskruid en waterboerbloem uit *In sloot en plas*, Heimans en Thijsse, 1895. (Collectie auteur)

staanbaar zangerig sprekende schoolkinderen, en wellicht ook door 't ongewone gemis van frissche lucht, om te beseffen wat ik scheelde. Tegen een hoge polderdijk lag ik in 't jonge gras, niet ver van de overweg van den trein; langzamerhand ontwaakte ik uit een soort van verdoving en begon de omtrek te overzien. (...) Ik was in gedachten weer bij huis. Onderaan de dijk stond in de diepen polder een boerenhuis waar melk te krijgen was;

ik dronk er enige glazen, vroeg wat brood te koop, en toen eerst kwam ik tot bezinning.'

Wat Heimans toen niet kon vermoeden, was dat hij daar in Amsterdam aan het begin stond van een glanzende loopbaan als onderwijzer, wetenschapper en schrijver. De tijd was er rijp voor.

Het biologisch reveil

Om de latere activiteiten van Eli Heimans goed te kunnen begrijpen, is het nodig iets te vertellen over wat aangeduid wordt als *het biologisch reveil*. Daaronder wordt verstaan de opleving van de belangstelling voor natuur in Nederland aan het einde van de negentiende eeuw. Niet dat er in de tijden daarvoor geen belangstelling voor natuur was, maar deze was anders gericht. Daarvoor gaan we even terug in de tijd.

Al ten tijde van keizer Augustus werd de natuur bestudeerd. In 29 voor Christus schreef de grote Romeinse dichter Vergilius zijn *Georgica*, een leerdicht gewijd aan landbouw, boomkweken, vee- en bijenteelt. In de eeuwen die volgden werden nog veel meer gespecialiseerde boeken over de natuur gepubliceerd. Die hadden, soms verborgen, soms openlijk, een religieuze onderton. In de Middeleeuwen en nog lang daarna werd natuur gezien als schepping van God en een bewijs van diens almacht. Diep geworteld was de gedachte dat wie God wil leren kennen de natuur moest bestuderen.

In 1554 verscheen het *Cruydt-boeck* van Dodoens, ook wel bekend onder zijn Latijnse naam Dodonaeus. Het is de eerste Nederlandstalige plantengids, maar dan op heel groot formaat. Wetenschappelijk gezien toonaangevend was de in 1735 verschenen *Systema Naturae* van de Zweedse arts en plantkundige Linnaeus (hij studeerde aan de universiteit van Harderwijk). In zijn boek verdeelde hij de natuur in een stenen-, planten- en dierenrijk. Zijn methode voor de classificatie van planten vormde de basis voor de flora's van Heimans, Heinsius, Thijsse, Heukels en vele anderen.

Maar naast kennis speelde ook al vroeg bewondering voor natuurschoon een belangrijke rol. Dat blijkt onder andere uit de schilderijen

van de grote Nederlandse landschapsschilders uit de zeventiende eeuw, zoals Esaias van der Velde, Hercules Seghers, Salomon van Ruysdael, Jacob van Ruisdael en Jan van Goyen. Toch was het pas aan het begin van die eeuw dat schilders het realistische Hollandse landschap als onderwerp kozen. In de eeuwen daarvoor fungeerde het landschap meestal slechts als achtergrond voor bijvoorbeeld een portret of een bijbels tafereel.

Die grotere waardering voor de natuur blijkt ook uit een ontwikkeling in de zeventiende en achttiende eeuw. Welgestelde burgers trokken in het voorjaar en de zomer van hun huizen in de stad naar een buitenplaats, omringd door vaak schitterend aangelegde parken en tuinen. De namen van veel van die buitens getuigen nog van deze trek van de stad naar het platteland, zoals Hofwijk, Zorgvliet en Boschwijk.

Villa Livia

Sinds onheugelijke tijden houden mensen van de natuur. Die belangstelling vinden we terug in beeld en geschrift, maar ook in het gedrag van mensen. De bovenlaag van de Romeinse samenleving bijvoorbeeld trok zich met regelmaat terug in hun buitenhuizen op het platteland. Daar konden ze voor even afstand nemen van de hectiek van de stad. De natuur die ze daar bewonderden namen ze als het ware mee naar hun huizen en villa's in de stad. Welgestelde Romeinen lieten de wanden van hun stads-woning beschilderen met natuurvoorstellingen.

Een beroemd voorbeeld is de Villa Livia van de vrouw van Augustus, de eerste keizer van Rome. Zij liet de vier muren van haar vertrek rondom voorzien van fresco's van een paradijselijke tuin. Hetzelfde zien we op de prachtige schilderijen in de bewaard gebleven woningen van de rijke burgers van Pompei.

Fresco uit Villa Livia in het Museo Nazionale Romano in Rome. (Foto auteur)

De bewondering van natuurschoon had in die tijd een speciaal karakter: de opdrachtgevers en hun landschaparchitecten streefden naar een geïdealiseerd beeld van de natuur. Ze kozen voor de Franse stijl, met een strakke geometrische inrichting van hun parken, of voor de romantische Engelse stijl, met kronkelpaden, kunstmatig aangelegde verhogingen in het landschap en op de tekentafel bedachte waterpartijen. Het Zwolse Engelse Werk is daar een goed voorbeeld van.

'Vorschenbeet', blad uit het Cruydt-boeck van Dodonaeus. (Collectie auteur)

Onze voorouders hadden tot ver in de negentiende eeuw weinig op met de door mensen onbewerkte natuur, zoals de moerassen, de zandverstuivingen en de heidevelden waarmee een groot deel van Nederland was bedekt. Ze noemden het 'woeste grond' of nog sprekender 'onland'. Wilde planten werden doorgaans als 'onkruid' aangeduid en waren veel minder in tel dan de gecultiveerde planten. Die negatieve waardering had grote gevolgen voor het natuurlijke landschap van ons land. Het vermaarde Beekbergerwoud, het laatste oerbos van Nederland, werd omstreeks 1870 zonder enig maatschappelijk protest met de grond gelijk gemaakt. In onze tijd zouden we er veel voor over hebben om dat 'onland' terug te krijgen.

Uit het voorafgaande kan ten onrechte de suggestie worden gewekt dat de bewondering voor de natuur voorbehouden was aan de beter gesitueerden. Dat is niet het geval. Ook voor mensen die niet rijk waren, en dat gold voor het overgrote deel van de bevolking, was de natuur van waarde.

Rust aan den zoom van een dennenbosch bij Heino.

Maar ze gingen er anders mee om. Voor boeren en herders bijvoorbeeld was de natuur geen plaats om zich terug te trekken, ze waren er al: de natuur was hun woon- en werkplaats. Hun natuurbeleving was daardoor meer functioneel, hoe kan ik gebruik maken van de natuur? In zekere zin was hun afstand tot de natuur kleiner dan die van de welgestelden. Ze waren er één mee.

Dat ook 'eenvoudige lieden' uit vroegere tijden oog hadden voor de schoonheid van de natuur, blijkt uit een verslag van Zwollenaar J. Zeehuisen (uitgever en Statenlid) in het midden van de negentiende eeuw:

'In het algemeen kan men den landman geen schoonheidsgevoel ontzeggen, wat een gunstig teken voor verdere ontwikkeling is en waarvan men overal, tot in de kleinste hut, nog sporen vindt. (...) De kruidhof voor de huizen laat zien dat de vrouw die deze alleen bewerken moet, eene goeden smaak bezit. En ofschoon er wel gene uitheemsche planten in gevonden worden, is de kruidhof toch meestal versierd met hetgeen ook ons oog kan verukken. Bijvoorbeeld met de prachtige stokroos, de dahlia in alle verscheidenheid, de welriekende damastbloem, de nederige duizendschoon, de goedvolle muurbloem, de bescheiden violet, de statige lelie. Komt men des vrijdags op onze markt, dan ziet men in vele groentemanden ruikers van deze bloemen te koop liggen.'⁵

In dit historisch overzicht in vogelvlucht zijn we inmiddels beland in het midden van de negentiende eeuw, de periode van het biologisch reveil. In die tijd, even voor de geboorte van Eli Heimans, groeide met name onder door de Verlichting geïnspireerde wetenschappers de belangstelling voor wat werd genoemd 'de natuurlijke historie'. De natuur werd voortaan bestudeerd om haar eigen kwaliteiten, zonder godsdienstige lading en niet meer noodzakelijkerwijs verbonden met een aantoonbaar nut voor de mens. In 1852 verscheen het blad *Album der Natuur*, met op het voorblad de mededeling dat het was bestemd 'ter verspreiding van natuurkennis onder beschaafde lezers van allerlei stand.' Uit die verduidelijking blijkt al dat de schrijvers toen nog hoofdzakelijk kamer- of laboratoriumgeleerden waren. Dat paste in het

Bos bij Heino, uit Wandelboekje voor natuurvrienden, door Heimans en Thijssse, 1901. (Collectie auteur)

tijdsbeeld: Heinsius, de latere mede-auteur van de flora van Heimans en Thijssen, vertelde jaren later dat wie zich in de eerste helft van de negentiende eeuw bezig hield met de studie van plantjes en beestjes voor een zonderling werd gehouden. De kennis van de levende natuur was voor het grote publiek nog een gesloten boek.

In de tweede helft van die eeuw groeide het aantal publicaties over biologische onderwerpen razendsnel. De volgende stap was het grote publiek enthousiast te maken voor al wat leeft en bloeit. Dat vroeg om popularisering van wetenschappelijke natuurstudies. Het was een grote stap voorwaarts toen in 1857 het vak 'Natuurlijke Historie' (net als aardrijkskunde en geschiedenis) in het Nederlandse onderwijs werd opgenomen. Het was de voorloper van het tegenwoordige vak biologie. Onderwijzers kregen als taak hun leerlingen belangstelling en eerbied voor de natuur om hen heen aan te leren.

Eli Heimans heeft ongetwijfeld een groot aantal van de toen gepubliceerde verhandelingen over natuur gelezen. Al aan het begin van zijn Amsterdamse tijd verwierf hij als autodidact een imponerende hoeveelheid kennis op biologisch gebied, een zeer uitgebreid onderzoeksterrein. Hij gebruikte zijn nieuwe kennis inventief voor zijn tweede passie: het onderwijs. Hij was zeer goed geïnformeerd over de nieuwste ontwikkelingen binnen het toenmalige onderwijs. Wat hem vooral aansprak was de toen baanbrekende gedachte dat onderwijs ook aanschouwelijk moest zijn. Misschien herinnerde hij zich nog het spatwerk met plantenbladeren op zijn Zwolse lagere school. Kinderen moesten voor hun kennis van de natuur de schoolbanken uit, of, zoals een tijdgenoot het uitdrukte: 'Als we de koe niet naar de school kunnen brengen, dan brengen we de leerlingen maar naar de koe.'

Heimans voegde de daad bij het woord. Al snel na zijn komst in Amsterdam nam hij zijn leerlingen mee naar het nabijgelegen Sarphatipark. Zijn doel was, schreef hij later, 'den kinderen belangstelling en eerbied in te boezemen voor al wat de planten- en dierenwereld op te merken geeft. (...) zóó dat na het verlaten der school de verworven kennis hen steeds genoeg doet vinden in het opsporen

en nagaan der natuurvoorwerpen en de natuur hun een bron van goedkoop genot wordt.'

Zijn ervaringen tijdens zijn excursies met zijn leerlingen in het park legde Heimans in 1893 vast in een *Handleiding voor bij het onderwijs in de natuurlijke historie*, in eigen kring meestal het *Sarphatiboekje* genoemd. De vier delen zouden in Nederland een groot succes worden en werden nog tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw gebruikt.

Litho naar een aquarel van Jan van Oort, uit In het bosch, door Heimans en Thijssen, 1901. (Collectie auteur)

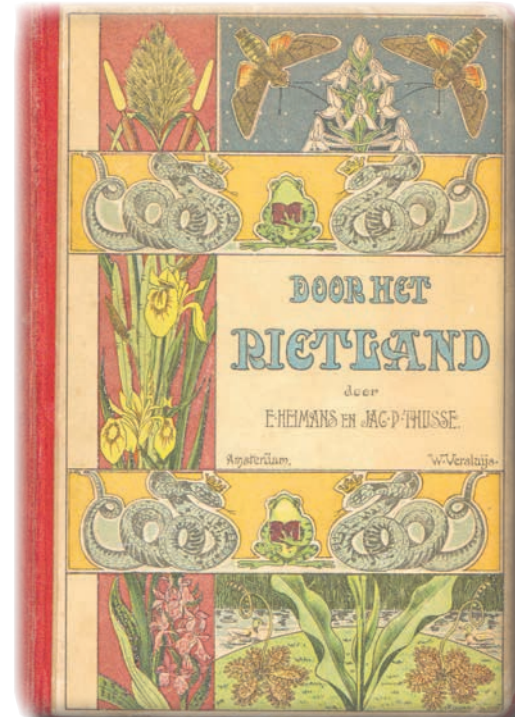

Eli Heimans en Jac. P. Thijsse. (Uit: Brouwer, Leven en werken van E. Heimans)

Een ontmoeting met grote gevolgen

In dezelfde tijd dat Heimans het Sarphatiboekje schreef, leerde hij Jac. P. Thijsse (Jacobus Pieter, 1865-1945) kennen. Thijsse was vier jaar jonger en had net als Heimans de kweekschool bezocht. Een jaar na de komst van Heimans in Amsterdam kreeg ook Thijsse daar een aanstelling als onderwijzer. En ze hadden meer met elkaar gemeen: beiden waren bezeten van alles wat met natuur te maken had en beiden waren een warm voorstander van aanschouwelijk onderwijs. De twee mannen ontmoetten elkaar in 1893 tijdens een lezing van Heimans over zijn handleiding voor het natuuronderwijs. Thijsse was enthousiast en stelde Heimans in de pauze de vraag 'Waarom laat je op dat Sarphatiboekje geen boekjes van buiten volgen?' En, vertelt Fop I. Brouwer, de biograf van Heimans, 'toen gaf Heimans het antwoord dat beslissend zou worden voor het leven van beide mannen: "Laat ons dat samen doen!"'

Hun jarenlange samenwerking was ondanks hun gedeelde interesses bijzonder omdat het mannen waren met een totaal verschillende aard. Thijsse had volgens zijn biograf 'een impulsieve natuur; hij flapte er gemakkelijk wat uit, vertoonde een beminnelijke onbescheidenheid, timmerde meer aan de weg dan Heimans en zocht graag contact met hoger geplaatste vakbiologen en autoriteiten. Heimans daarentegen was meer een

Door het rietland, door Heimans en Thijsse, 1896. (Collectie auteur)

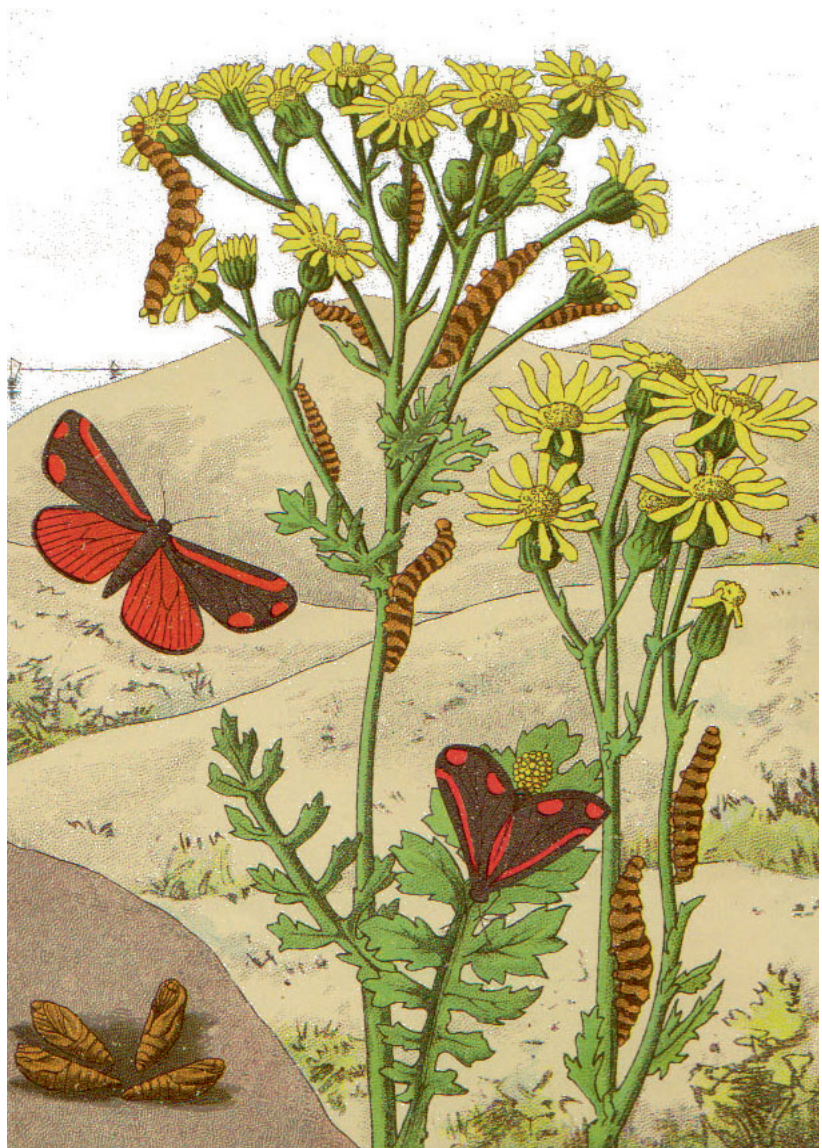
In de duinen, door Heimans en Thijsse, 1899. (Collectie auteur)

stille werker, de stuwende kracht, die zich altijd bescheiden achteraf hield, die lang kon aarzelen voordat hij iets neerschreef wat hij niet zelf had opgemerkt of ondervonden.'

Vanaf het begin van hun ontmoeting maakten de jongemannen (Heimans was toen 32, Thijssse 28) vele gezamenlijke wandelingen door de natuur om planten, vogels en insecten te bestuderen. Zonder een gerichte wetenschappelijke opleiding hadden de twee door zelfstudie in weinig jaren een grote en brede kennis van de natuur opgebouwd. Maar dat alleen maakt hen niet uniek. Beiden beschikten ook over grote didactische vaardigheden, en, heel belangrijk, ze waren zeer getalenteerde schrijvers. Samen schreven Heimans en Thijssse tussen 1894 en 1904 een groot aantal boeken, die zeer populair zouden worden. Naast het al genoemde *Hei en Dennen* (1897) zijn dat onder (vele) andere *Van vlinders, bloemen en vogels* (1894), *In sloot en plas* (1895), *Door het rietland* (1896), *In de duinen* (1899), *In het bosch* (1901) en niet te vergeten de *Geïllustreerde flora van Nederland* (1899), die Heimans en Thijssse samen met de vakbioloog H.W. Heinsius schreven. Dat laatste boek wordt nog steeds in gemoderniseerde vorm herdrukt.⁶ Voor het eerst waren er nu natuurboeken voor een breed publiek beschikbaar die én degelijke, verantwoorde informatie gaven, én zeer toegankelijk geschreven waren.

En het bleef niet bij schrijven. Als voorstanders van aanschouwelijk onderwijs hechtten Heimans en Thijssse grote waarde aan verduidelijkende tekeningen. Samen maakten ze ter illustratie van hun boeken en artikelen in tijdschriften honderden tekeningen van planten, vogels, insecten en andere dieren. Soms maakten ze gebruik van de diensten van 'echte' tekenaars. Befaamd werden de door Thijssse uitgegeven Verkade-albums met tekeningen van onder andere Jan Voerman jr.,⁷ L.W.R. Wenckebach en Edzard Koning.

Volgens zijn biograaf was tekenen voor Heimans zijn lust en zijn leven, ook al was hij ook daarin volledig autodidact. Thijssse vond de smaak van Heimans soms al te verfijnd. Zo bekritiseerde Heimans eens de tekeningen die Thijssse van graafwespen maakte, omdat ze 'met hun groote

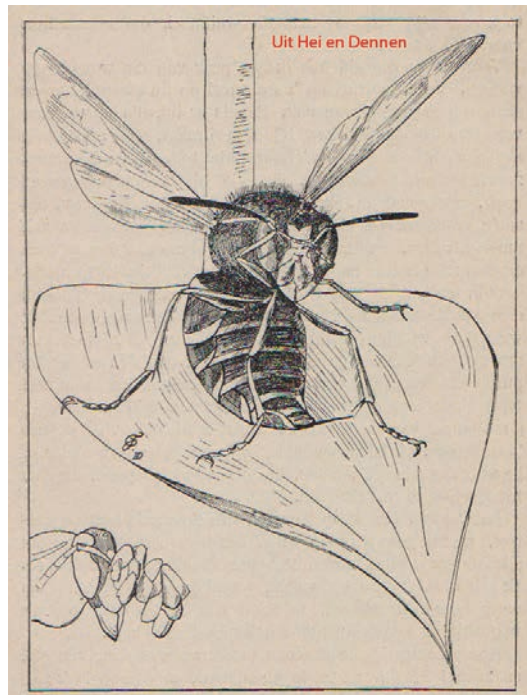

ogen, felle kaken en stekelige, doornige graafpoten' op monsters leken. Volgens Heimans hadden de mensen geen lust om naar zulk gedierte te kijken. Thijssse gaf toe en maakte een aanzienlijk kleinere tekening.

De boekjes sloegen tot hun eigen verbazing enorm aan bij het grote publiek, zoals bleek uit de vele enthousiaste brieven van lezers die ze ontvingen. Gedreven door dit succes besloten ze in 1896 een tijdschrift uit te geven. Het blad *De Levende*

Zebrarupsen op St. Jacobskruid, uit In de duinen. (Collectie auteur)

De boswesp getekend door Thijssse, uit Hei en dennen, 1897. (Collectie auteur)

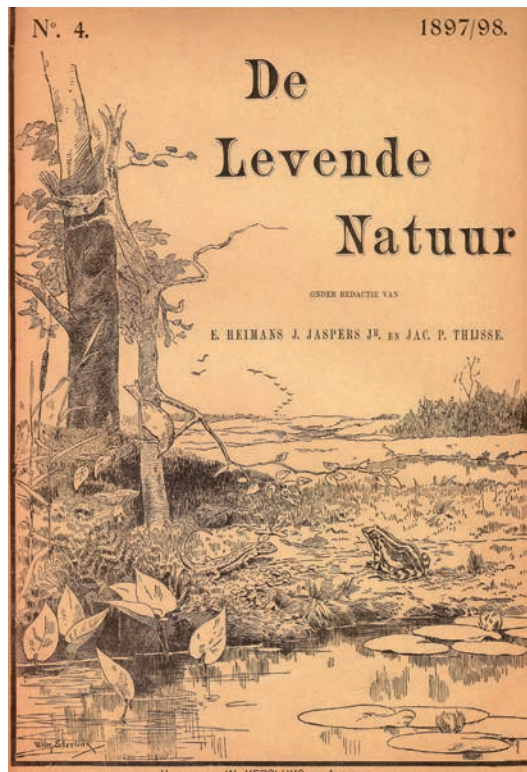
Natuur, onder redactie van Heimans, Thijssse en J. Jaspers jr. zou maandelijks verschijnen bij uitgeverij Versluys. Dat het blad nadrukkelijk voor een zo breed mogelijk publiek was bestemd, blijkt uit de redactionele inleiding bij het eerste nummer:

‘Wij zullen beproeven iets te zijn voor de huismoeders die haar vogeltjes en hare kamerplanten willen verzorgen en voor de knapen, die voor hun zakgeld wat natuurgenetot willen koopen; voor den houder van een tuintje en voor den wandelaar door bosch en veld; voor den vriend der natuur, die hoofdzakelijk voor zijn eigen plezier er flesschen en bakken op nahoudt, en voor den vader of onderwijzer, die wil weten hoe hij zijn jongens genoeg kan doen.

Onze stof is rijk! Wij willen de gestes van de spin in haar web gadeslaan, en de levenswijze – ja, lezer, de levenswijze! – der veldbloemen nagaan. Wij willen de vogels bespieden in het kreupelhout en de najaarskleuren van het bosch op het paneel trachten te brengen. Wij willen het hebben over de manier om de natuur waar te nemen, de voorwerpen uit te teekenen en te bewaren. Kortom, de huiskamer en de school, zoo goed als beemd, bosch, zeestrand en heide, het is alles ons arbeidsveld.’

Het is niet moeilijk in deze tekst de ervaringen van Heimans zelf te herkennen: zijn jeugdherinneringen aan Kruiden-Marie, zijn wandelingen door de natuur, zijn drang om kennis over de natuur op de scholen en in de huiskamers van gewone mensen uit te dragen en – heel belangrijk – de nadrukkelijk verheffing van de tot dan toe ondergewaardeerde onbewerkte natuur tot een serieus onderwerp van studie. Mede om deze redenen zien velen de oprichting van *De Levende Natuur* als één van de hoogtepunten van het biologisch reveil in Nederland. Al binnen drie maanden waren er meer dan duizend abonnees, een voor die tijd ongekend hoog aantal. *De Levende Natuur*, met als ondertitel *tijdschrift voor natuurbehoud en natuurbeheer* bestaat tot op de dag van vandaag.

Een geheel onverwacht effect van het werk van Heimans en Thijssse (en anderen die dezelfde idealen nastreefden) was dat het aantal studenten

Het tijdschrift De Levende Natuur. (Collectie auteur)

14

Maart.

te volgen en leiden naar een plek, waar vogelveeren liggen en bloeddroppen de sneeuw kleuren.

Citroenvlinders dwarrelen rond tusschen de donkere stammen; de *citroen-gele* mannetjes zijn al op een afstand kenbaar; de bleeke wijfjes lijken op wijtes, maar het oranje-stipje op elke vleugel, zegt u dadelijk wie ge voor hebt.

IN DE PARKEN EN TUIJEN

staan de goedverzorgde *crocus*- en *scilla*-bedden al prachtig oranje- en hemelsblauw; lichtroode en blauwe *hepatica's* schitteren in 't licht; een enkele paarse *crocus* ontkiukt

Hepatica.

tusschen het gras, de *keizerskroon* begint, hoog verheven midden op het *crocus*-bed. De opgehoogde en gezuiverde bloemperken worden in 't eind van de maand bezet met

15

Maart.

welriekende bruine *muurbloemen*, witte *alpen-arabis*, *violen*, *vergeet-me-niet*, *madeliefje* en *silientjes*. *Tuintoopkevers* zijn al op jacht, want de *aardwormen* hebben na de eerste warme regens den bovengrond weer opgezocht en sloepen 's avonds en 's nachts een dor blad in hun gaten, waar het 'smorgen's als een peperhuisje opgerold, nog half uitsteekt.

De *amadulet* en de *abrikoos* bloeit er prachtig op het donkere hout, de *tavus* zendt een wolk stuifmeel af bij elker sloot, bij elke aanraking, en de *kruisbes* is al groen en vol bloesem.

De *kornoelje* is één gele massa; en uitheemsche *ahorns* bloeien mooi met roode en purperen bloemen, ongesteed, vlak op het hout zooals de *abrikoos* en de *kornoelje* doen, of met lange hangende stelen, zooals de *vader-ahorn*.

OP DEN AKKER

is de landman druk aan het ploegen, spitten of mestwerken, overal waar dit niet voor den winter gebeuren kon. Achter de ploeg stappen de *roeken* (zwarte kraaien met witten bekhoek) in de wiegelpas langzaam voort en lezen de door ploeg of spade omhoog gewerkte *wormen* en *larven* op. De *bonte kraaien* doen nog een dagje mee, voor ze naar 't Noorden vertrekken, om te nestelen. De boer steekt gaten in den bewerkten grond en vult ze met potsers van de vroege aardappelen. Als 't weer goed is, wordt 't zomerkornt gezaaid: *haver*, *tarwe*, *rogge* en *gerst*; bovendien eenige *klaver*-soorten, *eruten*, *grootte boonen* en *paardeboonen*, *zomerkool*-zaad en *vlas*.

IN DE WEIJDEN

spelen de jonge *lammeren* en daar wemelt het nu van *kieviten*. De *oiveenaar* is terug sedert 't midden van de maand. De *reiger* staat aan de sloot. De *leuwerik*, 'stijgt jublend op,' en heele troepen *gele kwikstaartjes* drentelen om de *schapen* heen of pronken op de baggerophooging langs den slootkant.

IN DEN MOESTUIN

zijn de kweekers bezig met *tuinboonen*, *eruten*, *peuten*, *doppers* leggen; met *sla*, *peterselie*, *radys* en *schorzeneeren* zaaien. Allerlei *koolsoorten* worden nu geplant.

IN TUINTJES

worden bij goed weer in 't laatst van de maand al eenige langzaam klemende sierplanten uitgezaaid; zooals *convolvulus*, *Oost-indische kers* en *lupine*.

in de biologie aan de universiteiten sterk toenam. In de jaren vóór 1890 moesten de universiteiten het soms stellen met één student, in 1900 waren dat er al 44.

Een vuilnisbelt of een natuurgebied

De tijd was rijp voor een vereniging waarin natuurliefhebbers, biologen en andere onderzoekers hun krachten konden bundelen. In enkele grote steden ontstonden bijna gelijktijdig natuurhistorische verenigingen. Het spreekt bijna vanzelf dat ook Heimans en Thijssse (maar bijvoorbeeld ook Heinsius en Heukels) betrokken waren bij de oprichting in 1901 van de *Amsterdamsche Natuurhistorische Vereeniging*. Nog datzelfde jaar nam deze vereniging het initiatief tot

het oprichten van een landelijke vereniging met plaatselijke onderafdelingen. Tijdens een bijeenkomst in Artis op 27 december 1901 werd daarop de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging (NNV) opgericht. Thijssse gaf de inmiddels alom bekende drie H's (Heimans, Heinsius en Heukels) de eer van de oprichting en de latere bloei. Heimans speelde zijn leven lang een belangrijke rol in de vereniging en was een graag gehoorde spreker bij de vele onderafdelingen in het land. Vele jaren later kreeg de vereniging het predicaat 'koninklijk', zodat we nu spreken over de KNNV.

Eén van de doelstellingen van de NNV was 'Het aanwenden van pogingen om terreinen die uit een natuurhistorisch oogpunt belangrijk zijn, te beschermen.' Dat waren geen loze woorden.

Pagina's uit Wandelboekje voor natuurvrienden, 1901, met tekening van Heimans. (Collectie auteur)

Het gezin Heimans omstreeks 1896. Dochter Henriëtte Heimans promoveerde op een karakter studie van stadhouder Willem III en was lerares op een middelbare school. Zoon Jacob Heimans werd hoogleraar in de biologie en nam een vooraanstaande plaats in binnen de natuurbeschermingsbeweging. Hij is tot op hoge leeftijd heruitgaven van boeken van zijn vader blijven verzorgen. (Uit: Brouwer, Leven en werken van E. Heimans)

Eli Heimans, 1861-1914. (Uit: Brouwer, Leven en werken van E. Heimans)

Dat bleek toen in 1904 burgemeester en wethouders van Amsterdam een plan indienden om wat ze noemden 'een waardeloze waterplas', het Naardermeer, aan te kopen om het vol te storten met stadsvuil. Heimans en Thijsse kenden de waarde van het Naardermeer uit eigen waarneming; ze maakten er zwerftochten met de bekende schrijver, psychiater en zelfverklaard wereldverbeteraar Frederik van Eeden. Heimans plaatste direct een vlammend protest in *De Groene*, Thijsse deed hetzelfde in het *Algemeen Handelsblad*. Dankzij hun protesten stemde de Amsterdamse gemeenteraad uiteindelijk tegen het voorstel. Om soortgelijke bedreigingen voor de natuur in de toekomst tegen te gaan werd mede dankzij de inspanningen van Heimans en Thijsse op 22 april 1905 in Artis de *Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten* opgericht. Door de uitgifte van obligaties slaagde Natuurmonumenten erin het Naardermeer te kopen. Het is het eerste Nederlandse natuurreservaat uit de geschiedenis. Als gevolg van het biologisch reveil was een nieuwe tijd aangebroken.

Tussen zijn start als onderwijzer in Amsterdam en zijn plotseling overlijden in 1914 heeft Eli Heimans zich onafgebroken beziggehouden met natuurstudie, publicaties in boeken en tijdschriften en zich ingespannen de natuur in Nederland te beschermen. Het is bijna niet voor te stellen dat hij naast deze tijdrovende activiteiten een gezinsleven had en een al even tijdrovende baan in het onderwijs. In 1888, zes jaar na zijn vertrek uit Zwolle, kwam hij er even terug om te trouwen met de eveneens in Zwolle geboren Betje Stibbe (1860-1960). Ze kregen twee kinderen, een jongen en een meisje. Het gezin woonde in Amsterdam, vanaf 1903 aan de Plantage Muidergracht (nr. 123).

Heimans begon in 1882 als derde onderwijzer aan de lagere school in de Zwanenburgstraat; nog datzelfde jaar kreeg hij een aanstelling als tweede onderwijzer bij de Hendrik Westerschool aan het Weesperplein; in 1886 werd hij bij die school eerste onderwijzer; in 1893 werd hij 'hoofd der school' aan de Planciusschool aan de tegenwoordige Tweede Breeuwersstraat; dezelfde functie

had hij in de periode 1904-1911 bij de Van Swindenschool aan de Pieter Nieuwlandstraat en met ingang van 1 januari 1912 bij de Hendrik Westerschool.

Hij zal het niet altijd even eenvoudig hebben gehad. Zijn biograaf vermeldt bijvoorbeeld dat de wat 'betere' Van Swindenschool in een typische Amsterdamse volksbuurt lag: de buurt noemde de school van Heimans een 'kale-netenschool'. Er waren relletjes met straatbewoonsters, die ramen ingooiden en modder tegen de muren en in het portaal smeten. Maar binnen de school was Heimans populair, zoals blijkt uit getuigenissen van oud-leerlingen. Volgens hun verslagen was hij een goed docent en 'anders dan anderen'. Met zijn viool liep hij door de school om zangles te geven. Een oud-leerling schreef: 'Hij was nooit kwaad, vol grappen, erg "onschoolmeesterachtig" (...) en hield niet van ordelijke klassen en zoete kinderen. (...) Hij had altijd dropjes en pepermunt in zijn zak. Dropjes kreeg je maar zelden, pepermunt vaker. Dat waren dikke ronde pepermunten, zo groot als een cent, die kon je alleen in Zwolle krijgen, zei hij.'

Na 1905 werd Heimans steeds enthousiaster voor de studie van de geologie. Ook die belangstelling komt voort uit zijn Zwolse periode; als aankomend onderwijzer maakte hij wandelingen via 'Het kleine Veer' aan de IJssel naar de Trijzenberg bij Hattem. Daar bezocht hij in de buurt van 'De Belten' eens een kleine boerderij op slechte, stenige grond. Van de boer kreeg hij een verzameling stenen, die gezien de 'groeiringen' volgens de boer in de grond gegroeid waren. Op die manier kwam Heimans aan zijn eerste bescheiden geologische collectie. In zekere zin werd zijn geologische belangstelling ook zijn einde. Hij overleed in de zomer van 1914 plotseling ten gevolge van een hartstilstand tijdens een geologische excursie in het Duitse Gerolstein.

Heimans en het Engelse Werk⁸

Heimans bezocht ook na zijn vertrek naar Amsterdam nog regelmatig zijn geboortestad; om er zijn familie en die van zijn vrouw te bezoeken, maar ook om er als vanouds in de omgeving te wandelen. Hij keerde niet alleen terug naar de

De Zwolse kievitsbloemen

Op 1 mei 1894 was Heimans weer eens op bezoek in Zwolle. De kievitsbloemen stonden net in bloei en hij maakte er een fraaie tekening van, die hij later afdruckte in een aflevering van De Levende Natuur. Hij schreef er het volgende over: 'In de laatste helft van april en de eerste van mei bloeit op een drassig weiland vlak bij Zwolle de in ons land zeldzame Kievitsbloem en wel in verrassende hoeveelheid. De kinderen, die omstreeks die tijd naar "het bloemenlandje" trekken om er wilde "tulpen" te plukken, zooals zij de kievitsbloem noemen, komen met geheele bossen terug. Het Weezenland (zoo heeten de wandelweg langs het weiland en het land tevens) heb ik eens bezaaid gevonden met afgeplukte en weggeworpen bloemen.

Aan het aantal exemplaren dat op het Weezenland groeit, schijnt het plukken weinig schade te doen: verleden jaar tenminste was de hoeveelheid bloemen niet merkbaar minder dan jaren geleden. De kinderen plukken alleen de bloemen bij de steel en laten de bol en een gedeelte der bladeren ongemoeid; daardoor ontwikkelen zich de nieuwe bollen misschien wel sterker, dan zonder die plukkerij "en masse" het geval zou zijn.'

Tegenwoordig is de kievitsbloem een 'rode-lijst'-soort, een beschermde plant, die niet geplukt mag worden. In Zwolle groeit de plant nog slechts in bescheiden hoeveelheden. In natuurgebied de Brommerd bij Hasselt komt de kievitsbloem in het voorjaar nog wel massaal voor. Staatsbosbeheer organiseert elk jaar excursies naar dit kievitsbloemenreservaat.

Kieveitsbloem getekend door Heimans in Zwolle op 1 mei 1894. Uit *De Levende Natuur*, nr.4, 1897/8. (Collectie auteur)

Wandelboekje voor natuurvrienden, door Heimans en Thijsse, 1901. (Collectie auteur)

plek waar hij ooit Kruiden-Marie had ontmoet, maar ook naar het park waar hij zoveel jeugdherinneringen had liggen: het Engelse Werk. Dat was bijvoorbeeld het geval in de zomer van 1897. Over dat bezoek, met vrouw en kinderen, scheef hij een artikel in zijn 'eigen' blad *De Levende Natuur* onder de tot de verbeelding sprekende titel 'Na een onweder in een park, en een zonderlinge plant'. Het verhaal laat Heimans weer ten voeten uit zien:

'De laatste week van de vorige zomervacantie heb ik te Zwolle doorgebracht. 't Was de heele Maandag drukkend warm geweest, zoo warm, dat ik geen lust had, in 't open veld of langs de dijken te gaan botaniseeren (...) Thuis blijven dus? Neen, daarvoor is men immers in de vakantie niet buiten. Dan maar in de late namiddag naar 't Nieuwe Werk, zoo als de officiële naam luidt, of naar 't Engelsche Werk, zoo als de Zwollenaars het noemen.

Dat Engelsche Werk nu is een park, zoo mooi als er weinig in ons land zijn. Misschien ben ik in dit opzicht niet onbevooroordeeld, maar mij dunkt, het Haagsche bosch en de Haarlemmerhout zijn niet mooier. Al ontbreken, behalve op Zondag, in 't Zwolsche bosch de menschen... de vogels, en de eekhoorns, de vlinders en de mooie wilde planten, maar het is er voor een natuurliefhebber gezellig genoeg.

't Engelsche Werk ligt vlak aan de IJssel, tusschen de spoorbrug en het Katerveer, op een driekwartier gaans van Zwolle. Het eerste deel van de weg er heen is een mooie laan: de Veerallee; die voert u eerst langs de Willemsvaart; dan gaat ge over een heuvel met sparren begroeid, de oude Spoolderberg; daarna kruist de weg de Willemsvaart en slingert zich langs de keurige buitenplaats Frisia State tot aan de vrije, ruime ingang van 't Engelsche werk.

Ik kan de lust haast niet weerstaan, een beschrijving te geven van dit mooie park, waarin ik van kindsaf heb rondgedwaald, waarin ik tot nog toe nog elk jaar een paar dagen heb doorgebracht met mijn goede kennissen uit de planten- en dierenwereld. Maar dat beschrijven hoop ik later eens te doen, als er eens veel plaats beschikbaar is. Op die warme Maandagmiddag ging ik er

Baardmannetje en rietzanger, uit Door het rietland, Heimans en Thijsse, 1896. (Collectie auteur)

Goudvinken, mannetje en wijffe, wilde hyacinten en sleutelbloemen. Litho naar een aquarel van Jan van Oort, uit In het bosch, door Heimans en Thijsse, 1901. (Collectie auteur)

dan ook niet heen, om nieuwe planten te zoeken, wel met de hoop, een paar oude bekenden weer te vinden, die ik er het vorige jaar tot mijn spijt gemist had. (...)’

Al snel na aankomst barstte er een onweer los en Heimans en zijn gezin schuidden in de uitspanning van het park, op de plaats waar tegenwoordig de zaak van Krisman te vinden is. Na de buiging hij toch weer op zoek naar alles wat groeit en bloeit. Hij zag padden, kikvorsen, slakken, vogels en orchideeën:

‘Vlak bij het holle wegje, waarvan oude elzen en gele kornoeljes een berceau hebben gemaakt, staat aan de voet van een hooge spar een orchidee te bloeien. Groote wespen smullen van zijn honing en transporteeren op hun kop de gele stuifmeelklompen naar andere planten. (...) Maar ’t is ook waar; ik moet, om zekerheid voor mezelf te hebben, wat die orchidee betreft, het Engelsche Werk nog even door. In de “Moordpoort”⁹ is ’t al vrij donker; aan ’t eind van ’t lange gewelf glimmert het natte groen weer helder op; maar ook in ’t holle wegje en in ’t berceau heerscht schemer-

duister; daar ginds bij die dikke beukenstam moet ik wezen (...)’

Wat is toch die magie van het Engelsche Werk, die niet alleen Heimans, maar ook al meer dan honderd jaar de Zwolse natuurliefhebbers in de ban heeft? Een klein beetje kennis over de geschiedenis ervan leert ons niet alleen veel over dat schitterende park, maar ook over hoe de stad Zwolle er in de loop der tijden mee is omgegaan. Een (natuur)geschiedenis in vogelvlucht.

‘Een schoone gelegenheid voor een rijtoer’

Het Engelsche Werk is in de negentiende eeuw aangelegd op de restanten van een verdedigingswerk uit de tijd van de Tachtigjarige Oorlog. Die verdediging bestond onder andere uit een brede aarden wal van Zwolle naar de IJssel, die een aantal schansen met elkaar verbond. Aan de IJssel lag op een natuurlijke verhoging de Nieuwe Schans, later het Nieuwe Werk geheten. Na de Franse Tijd (1795-1813) hadden de verdedigingswerken hun functie verloren. Tijd dus voor de gemeente om een nieuwe bestemming voor het terrein te zoeken.

Met één uitzondering: de verkoop van jenever of sterke drank was verboden.

De gemeenteraad werd door de jaren heen voortdurend op de hoogte gesteld hoe het met het park was gesteld. De raad was verantwoordelijk voor elk besluit over de inrichting van het park; een plantsoendienst was er toen nog niet. In de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw was de gemeenteraad ontevreden over het onderhoud. Er stonden bomen die zoveel schaduw gaven dat ze de groei van het andere houtgewas belemmerden en de vijvers moesten hoognodig worden uitgebaggerd. Teleurstellend was ook dat de spoorlijn Zwolle-Utrecht sinds 1864 dwars door een deel van het park heenliep. Mismoedig stelde de raad vast dat het afgesneden stuk 'niet meer als wandelplaats werd gebruikt en langzamerhand een dichtbegroeide wildernis was geworden die tot niets dient.'

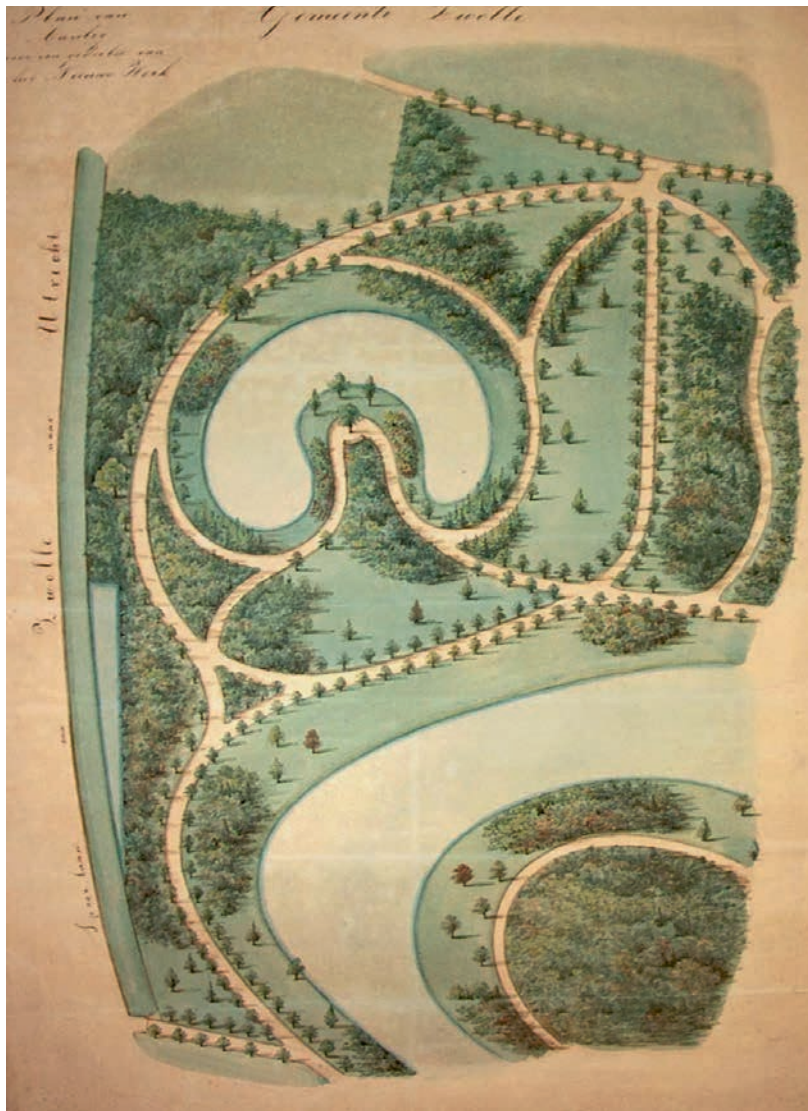
De gemeente nam maatregelen, maar er bleef veel te wensen over. Bij het naderen van de lente merkte een raadslid in 1874 op: 'Het jaar tevoren

moest men met lede ogen aanzien hoe bloemen met handenvol geplukt werden op het Nieuwe Werk. Ieder scheen te menen dat wat tot het genot van allen moest strekken zijn particulier eigendom is.' Ook waren er volgens het raadslid maatregelen nodig tegen het uithalen van vogelnesten en het wegvangen van vogels. Deze opmerking leidde in 1875 tot een verbod op het uithalen van vogelnesten. Een vroege vorm van natuurbescherming in Zwolle.

Maar de ontevredenheid over het gebrek aan onderhoud van het Engelse Werk duurde voort. Toen wandelaars zich meer en meer beklaagden dat delen van het park door water en modder onbegaanbaar waren geworden, was de maat vol. Het gemeentebestuur liet in 1878 een plan maken voor een algehele renovatie van het Engelse Werk. Een landschapsarchitect uit Bussum, Dirk Watzel (1833-1906), kreeg de opdracht. Hij presenteerde een ontwerp met onder andere een vergroting van de bestaande vijver met drie bouseilanden daarin

Deel van het plan voor de renovatie van het Wandelpark, genaamd het Nieuwe Werk te Zwolle' uit 1877 van de landschapsarchitect Watzel uit Bussum. (Uit: Rapport Historisch overzicht van het Engelse Werk/Spoolderbos)

Deel van het plan voor de renovatie 'van het Wandelpark, genaamd het Nieuwe Werk te Zwolle' uit 1877 van de landschapsarchitect Wattez uit Bussum. (Uit: Rapport Historisch overzicht van het Engelse Werk/Spoolderbos)

en de aanplant van vele bomen en bloeiende heesters. Dit alles nog steeds overeenkomstig de landschapsstijl zoals die door Van Lunteren was bedacht. De bedoeling was dat het park beter geschikt moest worden gemaakt als wandel- en rijweg. Het park moest zo worden ingericht dat er 'een schoone gelegenheid voor een rijtoer te verkrijgen zou zijn.'

Deze gedachte is tekenend voor die tijd. Een groot deel van de bezoekers van het Engelse Werk behoorde tot de betere standen. Die hadden de

tijd om het park te bezoeken, de opkomende arbeidersklasse had die tijd niet of hooguit op de vrije zondag. Toch werden minder vermogende Zwollenaren, althans in woorden, niet buitengesloten. Toen sommige raadsleden de uitvoering van de renovatie te duur vonden, merkte raadslid Thiebout op:

'Het Nieuwe Werk is de buitenplaats van de Zwolsche burgerij en wel in de allereerste plaats voor hen, die het voorrecht van een eigen tuin missen.'

De raad ging met het plan voor renovatie akkoord, zodat in 1879 de werkzaamheden konden beginnen. Het werkvolk moest wel een beetje netjes zijn, vond de raad: 'Men dient fatsoenlijke menschen te hebben. Eertijd heeft men er soms gehad die dronken in de boschjes werden gevonden.' Na de renovatie volgens het ontwerp van Wattez zag het park er wat de inrichting betreft ongeveer uit zoals in onze tijd. Tijdgenoten als W.A. Elberts waren tevreden over het resultaat. Hij schreef:

't Is ontgenzeggelijk een der fraaiste plekjes om Zwolle, vooral sinds de verbeteringen daarin, een tiental jaren geleden aangebracht. De vijver in het noordoostelijk gedeelte is vergroot; het terrein opgehoogd; de wegen zijn gehard en 't geheel maakt door zijn wisseling van hoog en laag, land en water, bosch en bloem, een hoogst aangename indruk. Lag het zoogenaamde Engelsche Werk wat dichter bij de stad, het zou meer wandelaars trekken en de uitspanning er beter bij varen.'¹⁰

De Zwolse vogels krijgen een eiland

Aan het eind van de negentiende eeuw kreeg het Engelse Werk er een geheel andere bestemming bij. Het was de tijd van grote manifestaties op religieus en politiek gebied. In 1883 kreeg de Hulpzendingvereniging als eerste toestemming om er een grote landelijke bijeenkomst te houden. Enige voorwaarde van de gemeente: de schade aan het gras moest worden vergoed aan de beheerders. Die huurden namelijk het recht om het gras te maaien en als hooi te verkopen. In de jaren die volgden vonden iedere tweede pinksterdag grote manifestaties plaats van kerken en christelijke verenigingen. Ook de Zwolse socialisten maakten

De opvoeding van jonge zwaluwen. Uit De Levende Natuur, nr.4, 1897/8. (Collectie auteur)

gebruik van het Engelse Werk, bijvoorbeeld om er te demonstreren voor de achturige werkdag. Die bijeenkomsten vonden plaats op een restant van één van de oude bastions, de 'Schelredoute', het tegenwoordige Vogeleiland, dat toen via een brug bereikbaar was.

Omstreeks 1900 valt in de gemeenteraad een nieuwe visie op natuur te bespeuren. Sommige raadsleden vroegen zich af wat het Engelse Werk nu eigenlijk was. De gangbare mening was dat het een bos was, met daartussen gelegen plantsoenen. Aan dat bos was weinig onderhoud nodig, want zei een raadslid: aan een bos is niets te bederven, er bloeien alleen wat wilde planten in het voorjaar. Maar er waren ook raadsleden die vonden dat het Engelse Werk geen bos was, maar een tuin, met mooie perken en gazons. Dat vroeg om meer onderhoud en dus meer geld. De raad kwam er voorlopig niet uit. In de jaren die volgden werd het park steeds beter verzorgd en, in het spoor van Heimans, beschouwden de beheerders wilde planten niet meer als onkruid. Het biologisch

reveil was niet aan Zwolle voorbij gegaan.

De andere visie op natuur zorgde er ook voor dat de grootschalige manifestaties in het Engelse Werk werden geweerd. De gemeenteraad toonde zich in 1915 gevoelig voor een klacht van de afdeling Zwolle van de door Heimans, Thijsse en Heukels opgerichte *Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging* (NNV). In het zogenoemde 'Vogeltjesrapport' maakte de vereniging duidelijk dat de vogels die zich op het manifestatie-eilandje hadden genesteld, te veel in hun rust werden gestoord. De brug naar het eilandje werd verwijderd, de manifestaties waren voorbij en sindsdien heet de plek het Vogeleiland.¹¹ Een jaar eerder had de Zwolse NNV toestemming aan de gemeente gevraagd om nestkastjes op te mogen hangen in het Engelse Werk. Een vroeg voorbeeld van natuurbescherming in Zwolle. En een paar jaar later zorgde de vereniging ervoor dat de bomen in het Engelse Werk naambordjes kregen, want natuureducatie stond eveneens hoog in haar vaandel.

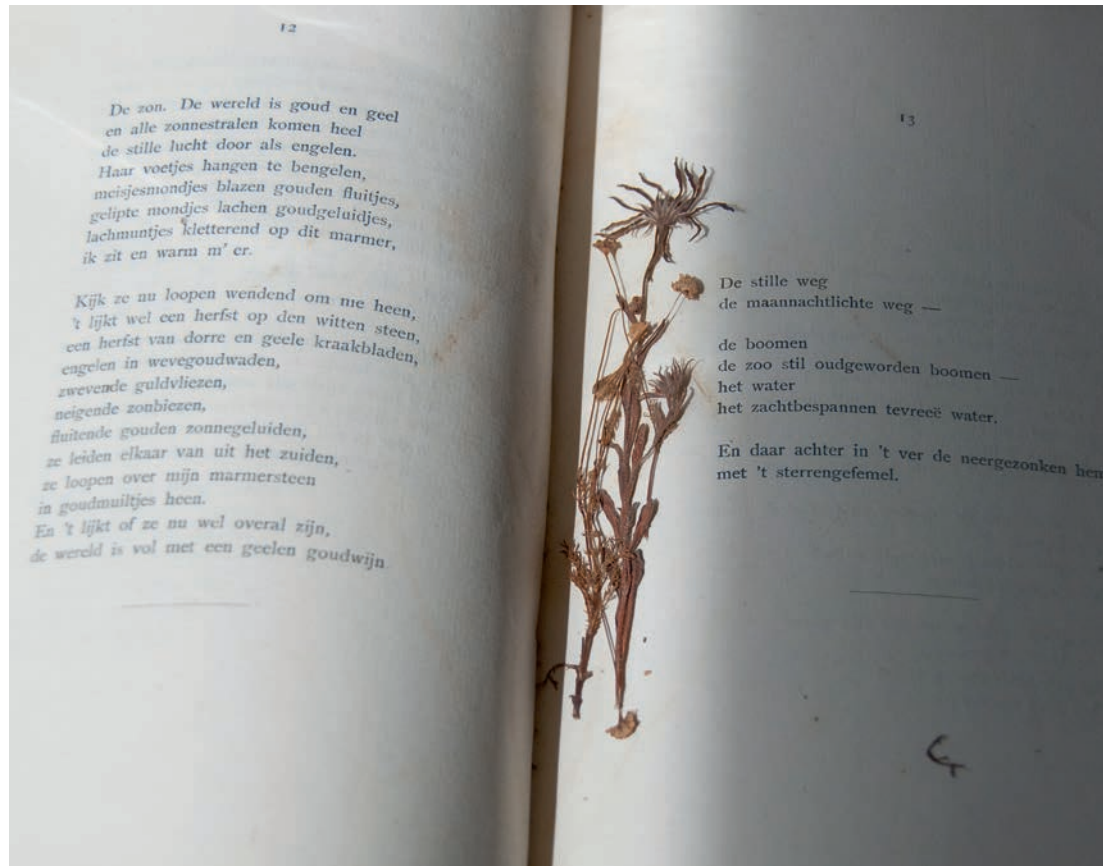
Heimans heeft zich voor zover bekend niet met de discussie over de inrichting en het beheer van het Engelse Werk bemoeid. Maar we mogen aannemen dat hij niet al te veel wilde ingrijpen. De natuur, juist ook de wilde natuur, vond hij mooi genoeg. In de jaren die volgden werd een bezoek aan het Engelse Werk een vast onderdeel van excursies van Zwolse natuurverenigingen.

Gedroogde planten

Tot ver in de negentiende eeuw was natuurstudie of een verblijf in de natuur nog steeds een enigszins elitaire bezigheid. Je had er geld en vrije tijd voor nodig en daarover beschikten de meeste mensen niet. Grote delen van de bevolking leefden in grote armoede in krotten onder barre hygiënische omstandigheden; besmettelijke ziekten kostten vele mensenlevens. Dat bleef niet onopgemerkt. Stap voor stap werden

pogingen ondernomen de armoede te bestrijden; daarbij kreeg de stad meer en meer een negatieve klank, waartegenover 'het gezonde buitenleven' werd gesteld. Natuur kreeg een positieve morele waarde.

Omdat al die arbeiders en hun gezinnen vooralsnog met geen mogelijkheid de natuur in te krijgen waren, moest die natuur maar naar de mensen komen, vonden sommigen. Een aandoenlijk initiatief is dat van de Amsterdamse dominee M.A. Perk, de vader van de bekende dichter Jacques Perk. Hij was de bedenker van de 'Floralia-beweging'. Het doel was 'liefde voor planten en bloemen bij het volk op te wekken, om daardoor de kweekster of kweeker, groot of klein, voor hooge, voor de meest reïne denkbeelden vatbaar te maken.' Ook in Zwolle werd zijn initiatief nagevolgd. Een tuinman van een villa in Zwolle¹² deelde in 1871 gratis bloemzaadjes uit. De der-

Gedroogde planten tussen de bundel Verzen van Gorter, 1890. (Collectie auteur)

tienhonderd uitgedeelde zakjes waren zo'n succes dat de actie het jaar daarop werd herhaald.¹³

Vanaf het begin van de twintigste eeuw steeg de levensstandaard gestaag met als neveneffect een grotere belangstelling onder 'het volk' voor de vrije natuur en voor wat daar groeide en bloeide. Soms, op een onverwacht moment, sta je er oog in oog mee. Bij het openslaan van antiquarische boeken die tussen 1880 en (pakweg) 1940 zijn verschenen, liggen tussen de bladzijden vaak plantjes die daar door de vroegere eigenaar te drogen zijn gelegd. Aangespoord door de boeken en artikelen van Heimans en Thijsse legden steeds meer mensen een herbarium aan. In de antiquariaten zijn de oude Flora's van zowel Heimans, Heinsius en Thijsse en die van Heukels nog volop te vinden. Een teken dat ze destijds massaal werden aangeschaft.

Uit alles blijkt dat Zwolle niet achteraan stond in de nieuwe belangstelling voor natuur. Zwolle had al vroeg (1920) een plaatselijke afdeling van de socialistische *Arbeiders Jeugd Centrale* (AJC) uit 1918. Natuurstudie was weliswaar niet de voornaamste doelstelling van de vereniging, maar de belangstelling van de jongeren voor wandelen en kamperen (onder andere op kampeerterrein 'Eerde' bij Ommen) was daar wel een belangrijke stimulans voor. In 1920 werd in Zwolle de *Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie* (NJJ) opgericht tijdens een landelijk congres voor jeugdige natuurliefhebbers. Oud-leden getuigen dat ook die jongerenvereniging vooral populair was in socialistische kring. Maar eerst en vooral bestudeerden de leden de natuur. Eén van de eerste leden, de Zwolse Hilda Verwey-Jonker, heeft er jaren later over verteld. Volgens haar is het idee voor de oprichting van de vereniging zelfs bij haar thuis ontstaan:

'De NJJ organiseerde van het begin af aan zomerkampen (...) en veel excursies te voet en per fiets. Zwolle was een heel gunstige plek om die natuurliefde uit te leven, want er was niet alleen die prachtige omgeving, maar er waren ook enkele heel bijzondere planten en vogels: in het voorjaar stonden de velden achter de ijsbaan – ongeveer daar waar nu het ziekenhuis ligt, vol met kievitsbloemen: wilde tulpen, in twee soorten, wit en paars gestippeld. Het was de enige plaats in

Nederland waar ze zo algemeen waren. (...) Ook het felrode steenanjertje, dat je in het wild op de Agnietenberg vond, kwam volgens mijn vader alleen bij Zwolle voor. (Deze wordt ook wel de Zwolse anjer genoemd). De vogels zaten voornamelijk in het Engelse Werk. Winterkoninkjes en allerlei soorten mezen, nachtegalen, wielewalen en tuinfluiters.¹⁴

Bladzijde uit het herbarium van L. Volkens. Hij vond de hondsdraf (de kleine planten) op 20 mei 1938 'bij het Tolhuis aan de Overijsselsche straatweg'. (Collectie auteur)

In het voetspoor van Heimans

Wat is het belang geweest van mensen als Heimans en Thijssse? Dat valt moeilijk te overschatten. Ze zorgden door hun boeken en artikelen voor de verdieping van de kennis over de natuur en voor de popularisering van die kennis, onder andere door het propageren van natuuronderwijs op de scholen. Door hun daden droegen ze in

IVN excursie in het Engelse Werk, mei 2010. (Foto auteur)

belangrijke mate bij tot de natuurbescherming in ons land. Dank zij hun activiteiten kreeg ook de wilde natuur – de woeste grond, het onland – de aandacht die het verdiende.

In de doelstellingen van de huidige KNNV klinken nog steeds de idealen van Heimans door: natuurstudie, natuurbeleving en natuurbescherming. De Zwolse afdeling is van vele markten thuis. Er zijn werkgroepen voor vogels, planten, insecten, mossen, hydrobiologie en paddenstoelen.

In de twintigste eeuw groeide in de maatschappij het besef van de nauwe relatie tussen natuurbescherming en natuureducatie. Precies de twee invalshoeken die Heimans en Thijssse al vanaf het einde van de negentiende eeuw propageerden. Op 21 mei 1960 werd het *Instituut Voor Natuurbeschermingseducatie* (IVN) opgericht, oorspronkelijk een vereniging van natuurwachten en natuurgidsen. Deze vereniging propageert zichzelf tegenwoordig als ‘instituut voor natuureducatie en duurzaamheid’. Net als het KNNV is het IVN tot op de dag van vandaag zeer actief. Jaarlijks organiseren ze vele excursies in de omgeving van Zwolle. Zeer populair zijn de wilde-plantencursussen en de vogelzangcursussen. Ook organiseert afdeling Zwolle van het IVN een natuurgidscursus. Veel van deze excursies en cursussen vinden als vanouds plaats in het Engelse Werk.

De vereniging *Zwolle Groenstad*, opgericht in 1976, houdt zich vooral bezig met natuurbescherming. In de naoorlogse periode was het beleid van het gemeentebestuur vooral gericht op woningbouw en stimulering van de werkgelegenheid door ruimte te geven aan de industrie. Dat ging niet alleen ten kosten van historische gebouwen, maar ook van natuurgebieden. Zwolle Groenstad wilde deze ontwikkelingen een halt toe roepen. Om de waarde van het Zwolse groen onder de aandacht van het gemeentebestuur te brengen, kon Zwolle Groenstad zich gelukkig prijzen met de medewerking van de Zwolse tekenaar en illustrator Han Prins. In een serie artikelen onder de naam *Zwolle's ontgroening* maakte hij week na week duidelijk dat het groene aanzien van de stad ernstig werd bedreigd. Het was vijf voor twaalf. Zwolle Groenstad richt zich tegen-

woordig vooral op het behoud en de uitbreiding van het bomenbestand op particulier terrein. De vereniging adviseert burgers en bedrijven, brengt weer bomen terug op de schoolpleinen en plant tegen een kleine vergoeding herinneringsbomen voor iedereen die een geboorte, jubileum of overlijden wil herdenken. Tot zover enkele belangrijke Zwolse verenigingen die zich inzetten voor natuurbescherming en natuureducatie.¹⁵

Ook de bestuurders en uitvoerders die zich in dienst van de gemeente inspinnen voor de groenvoorzieningen in Zwolle timmeren aan de weg. Landelijk gezien speelt onze stad daarbij letterlijk een voorbeeldige rol. Mede dankzij hun werk staan er in Zwolle ongeveer tachtigduizend bomen en beschikken we naast het Engelse Werk over nog veel meer prachtige parken.¹⁶ Ook de Zwolse bermen met wilde planten zijn tot over de gemeentegrenzen befaamd.

*Han Prins, 1925-1987.
(Collectie Zwolle
Groenstad)*

*Het begin van Zwolle
Groenstad in 1976.
Links Jan Upmeyer, een
van de initiatiefnemers,
rechts burgemeester
Drijber. (Collectie
Zwolle Groenstad)*

Tot slot

Eli Heimans bleef tot zijn dood in 1914 met grote regelmaat publiceren over de natuur in al zijn facetten. Ter afsluiting laat ik deze grote Zwolenaar nog één keer zelf aan het woord. Als geen ander wist hij zijn liefde voor de natuur onder woorden te brengen. Het is een fragment uit *Hei en Dennen*, waarin Heimans zich buigt over een wel zeer nederig dier: de mestkever. Hij schrijft dan:

‘Wij laten onze kevers nu ook maar rustig voortwerken; eenigszins vies moge ons de taak toeschijnen, die de natuur hun heeft aangewezen. Voor de heide zijn ze ongetwijfeld nuttig, althans waar ze in groot aantal voorkomen. (...) Daar loopt er weer een, en nog een; overal zien wij de reinigingsdienst in volle werking. (...) Eens heb ik er in een bladkuil op de heide aan de rand van eikenhakhout een verbazende menigte bijeen gevonden. Een wervelwind had ze tegelijk met de bladeren waarschijnlijk in de kuil gevoerd. Het bleken uitsluitend mannetjes, die op de heide hun

natuurlijke dood gestorven waren. Uitgedroogd, zoo licht als een dor blad, had de wind makkelijk spel met hen.

De wijfjes schijnen in de grond te blijven, nadat ze hun eieren in de opgezamelde mest hebben bezorgd. Aan de mannetjes is veel meer het bovengrondsche werk opgedragen; de vrouwtjes doen het huiswerk, maar de heeren ‘moeten er uit, het vijandige leven in,’ zooals een dichter heeft gezegd, al had hij toen niet het oog op mestkevers.’

* Dit artikel is een bewerking van de gelijknamige lezing die de auteur op 24 maart 2011 hield in de cyclus Historische Avonden 2010/2011.

De mestkever, groene en bruine kikvors, getekend door Eli Heimans. Uit Hei en Dennen, 1897. (Collectie auteur)

Literatuur

- Berkenvelder, F.C., *Zo was Zwolle rond 1900*, Zwolle 1970
- Blok, Olde Meierink en partners, *Historisch overzicht van het Engelse Werk/Spolderbos*, Zwolle 2001
- Brouwer, F.I., *Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw*, Groningen 1958
- *De canon van Heino; De geschiedenis van Heino in vijftig vensters*, Werkgroep canon 'Omheining', eindred. Jan van de Wetering, Heino 2011
- Elberts, W.A., *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Schiedam z.j.
- Heimans, E., Na een onweder in een park, en een zonderlinge plant, in: *De Levende Natuur* 3 (1898) 5, pag. 81-86
- Heimans, E., *Uit de natuur; Bloemlezing uit zijn werken, verzameld door H.E. Heimans*, Amsterdam 1917
- Heimans, E., Thijsse, Jac. P., *In sloot en plas*, Amsterdam 1907
- Heimans, E., Thijsse, Jac. P., *Van vlanders vogels en bloemen*, Amsterdam 1907
- Heimans, E., Thijsse, Jac. P., *Hei en Dennen*, Amsterdam 1903
- Heimans, E., Thijsse, Jac. P., *Door het rietland*, Amsterdam 1896
- Heimans, E., Thijsse, Jac. P., *In het bosch*, Amsterdam 1901
- Heimans, E., Thijsse, Jac. P., *In de duinen*, Amsterdam 1907
- Hove, Jan ter, *Geschiedenis van Zwolle, Kampen/ Zwolle* 2005
- Historisch Nieuwsblad, site www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/5891/kamerplantjes.html
- Meilof, Jan, *Een wereld licht en vrij; Het culturele werk van de AJC 1918-1959*, Amsterdam 2000
- Meulen, Dik van der, *Het bedwongen bos; Nederlanders & hun natuur*, Amsterdam 2009
- Montijn, Ileen, *Naar buiten!; Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*, Amsterdam 2002
- Nederlands Architectuurinstituut, site www.nai.nl
- Pot, C.W. van der, *Zwolle's omgeving omstreeks 1900*, Zwolle z.j.
- Verwey-Jonker, Hilda, *Een jeugd in Zwolle*, Zwols Historisch Tijdschrift, 10e jaargang 1993, nr. 1
- Wetering, Jan van de, *De Zwolse canon; De geschiedenis van Zwolle in 50 vensters*, Zwolle 2008
- Zeehuisen, J. Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, zesde deel, vierde stuk, 1851, *Statistische bijdrage tot de kennis van den stoffelijken en zedelijken toestand van de Landbouwende klasse in het kwartier Salland, Provincie Overijssel*

Noten

1. Zie voor het 'Kruiden-Marie' fragment ook de canon van Heino, p. 60-61
2. De spoorlijn Zwolle-Almelo werd in 1880 geopend
3. Nederlandse natuurwetenschapper uit de zeventiende eeuw
4. Veel informatie van dit artikel is ontleend aan de nog steeds zeer leeswaardige biografie over Heimans van Fop I. Brouwer. Oudere lezers zullen zich hem herinneren van zijn rubriek 'Wat leeft en bloeit en ons altijd weer boeit' in het radioprogramma 'Weer of geen weer' van Bert Garthoff
5. Zeehuisen
6. Nagenoeg al deze boeken verschenen in grote oplagen, werden vele malen herdrukt en zijn daardoor nog steeds vrij goed antiquarisch te koop
7. In origineel te zien in het Voerman Museum te Hattem
8. Veel informatie over de geschiedenis van het Engelse Werk is ontleend aan het rapport *Historisch overzicht van het Engelse Werk/Spolderbos* dat bureau Blok, Olde Meierink en partners in opdracht van gemeente Zwolle heeft geschreven
9. Waarschijnlijk bedoelt Heimans het nog bestaande Kruithuis
10. Elberts, p. 262
11. Berkenvelder, p.14
12. Ik weet helaas niet welke villa
13. Montijn, p.17-18
14. Verwey-Jonker
15. De websites van de Zwolse afdelingen van IVN, KNNV en NJM zijn: www.ivnzwolle.nl; www5.knnv.nl/zwolle; www.njn.nl/afdelingen/zwolle. De website van Zwolle Groenstad is: <http://www.zwolllegroenstad.nl/>
16. Binnen de bescheiden opzet van dit artikel kon ik geen aandacht schenken aan de memorabele geschiedenis van andere stadsparken zoals Park Eekhout en de Nooterhof

FC Zwolle heeft als PEC Zwolle banden met het verleden hersteld

Steven ten Veen

Toen de naam van PEC Zwolle in 1990 werd veranderd in FC Zwolle betekende dit dat de banden met een lang en roemrijk verleden werden doorgesneden. Uiteraard had het een reden om de letters die jarenlang door trouwe supporters vanaf de tribunes waren gescandeerd weg te strepen. De betaald voetbalclub was op het nippertje van de (financiële) ondergang gered, waarbij het besluit van de gemeenteraad om het stadion voor de prijs van 2,5 miljoen gulden te kopen van beslissende betekenis was geweest. De naamswijziging was een soort van tegenprestatie. FC Zwolle zou een

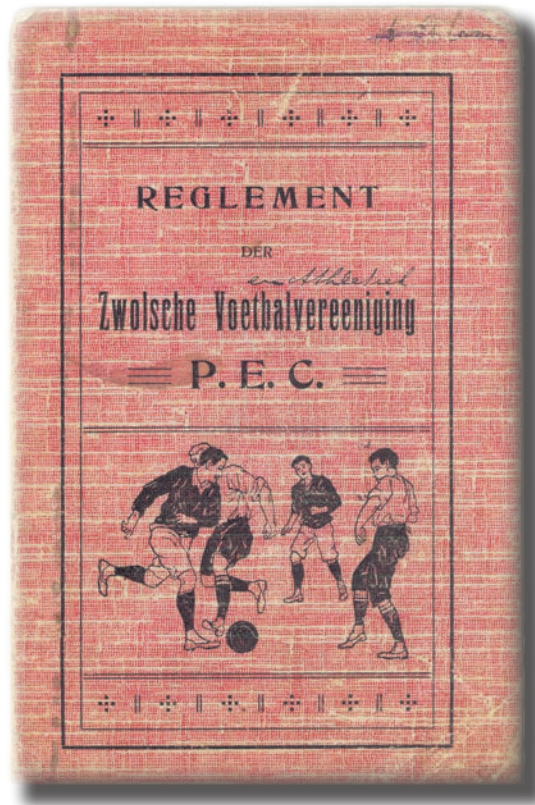
sterke troef kunnen zijn om de hoofdstad van Overijssel nog beter te promoten.

Nu twaalf jaar later is FC Zwolle weer PEC Zwolle geworden. De beslissing van het bestuur, onmiddellijk na de promotie naar de eredivisie genomen, kwam volkomen onverwachts en leverde gemengde reacties op. De supporters bij wie het groen-wit als het ware door de aderen stroomt, vonden het prachtig. Gaston Sporre, als voorzitter van de Commissie Voortbestaan PEC Zwolle de redder van weleer, vond het onverstandig. De gemiddelde voetballiefhebber in Zwolle en omgeving interesseerde het niet of nauwelijks. Als FC Zwolle of PEC Zwolle maar zou blijven winnen...

Uit historisch oogpunt kan de naamwijziging alleen maar worden toegejuicht. Zeker, de naam PEC bestond nog altijd in de Zwolse sport. In 1910 opgericht als voetbal- en atletiekvereniging was die laatste tak blijven bestaan. Op maandag 23 september 1974 werd de afdeling atletiek een zelfstandige vereniging, waarbij uitdrukkelijk was afgesproken dat de naam PEC zou worden gehandhaafd. 'Anders is er over tien jaar helemaal geen PEC meer', zo vreesden veel prominente leden waaronder hinkstapfenomeen Wim Peters, die de toekomst van het betaald voetbal somber inzagen. Maar, en dan niets ten nadele van de atleten gezegd, PEC is toch altijd in de eerste plaats een voetbalclub geweest en eigenlijk ook als zodanig opgericht. In het reglement dat direct na de oprichting aan de leden werd verstrekt, was het woord 'athletiek' met de pen bijgeschreven...

Desespereert

Met de betekenis van de letters PEC (Prins Hendrik Ende Desespereert Niet Combinatie) hebben de meeste voetballiefhebbers altijd moeite gehad. Vooral de D van Desespereert lag niet lekker.

Het reglement van P.E.C. na de oprichting in 1910. Met pen is het woord 'athletiek' er aan toegevoegd. (Collectie HCO)

Foto van de beginjaren van P.E.C. Het voetbalelftal op 't Blikien. (Collectie HCO)

Prins Hendrik was nog wel te begrijpen, de E van Ende of te wel heel simpel En leverde geen moeite op en de C van Combinatie lag voor de hand. Maar omdat 'desespereert' lastig uit te spreken was en veel mensen de betekenis van het woord (wanhopen, de moed verliezen) niet kenden, werd PEC al snel een zelfstandig naamwoord waarvan alleen maar bekend was dat het om een voetbalclub in Zwolle ging.

De geschiedenis van PEC is vijf jaar voor de oprichting eigenlijk al begonnen. In 1905 werd de Assendorpse Voetbal Club (AVC) opgericht, die zijn wedstrijden speelde op de plek waar nu het Assendorperplein is. Toen daar woningen moesten worden gebouwd, raakte AVC op drift. Eerst week de club uit naar een terreintje aan de Groeneweg, waarbij de naam werd omgedoopt in Voorwaarts. Vervolgens streken de voetballers neer bij de Rooseboom, in Ittersum aan de huidige Nieuwe Deventerweg. Volharding heette de club toen. Het veld waarop werd gespeeld was zo drassig dat opnieuw een verhuizing noodzakelijk was. Een nieuwe locatie werd gevonden bij

'De Bierton' en dat betekende tevens een nieuwe naam, Sallandia. Daarmee was de zwerftocht van de club die in Assendorp het levenslicht zag nog niet ten einde. Locatie nummer vijf werd de Hanekamp, waarbij traditiegetrouw een nieuwe naam werd aangemeten: Ende Desespereert Niet (EDN). De wanhoop had zich van de voetballers dus nog geen meester gemaakt.

Fusie

Aan de andere kant van de stad, bij theetuin Thijsen aan de Ruitelaan, bekend van de 'dikke melk' en op zondag een geliefde plek voor de Zwollenaren om naar toe te wandelen, was in 1906 de pas opgerichte voetbalclub Prins Hendrik neergestreken. Hoewel de leden vooral belangstelling hadden voor het vieren van feest werd met het kampioenschap van de Noord Centrale Voetbalbond al snel een trofee binnengehaald. Maar verder waren het alleen maar problemen waarmee de club werd geconfronteerd. Het aantal actieve leden daalde tot twaalf en de penningmeester zat opgezadeld met een schuld van bijna zeshonderd

De leden van Prins Hendrik met het clubvaandel, dat na de fusie met EDN ook het vaandel van P.E.C. werd. Het vaandel is er nog altijd en heeft een plekje gekregen in het stadion aan de Ceintuurbaan. (Collectie HCO)

gulden, waarvan de helft de huur van het terrein van Thijssen betrof. Ook EDN kende zijn problemen. Er zat weliswaar twaalf gulden in de kas, maar op de Hanekamp voelden de voetballers zich allerm minst thuis. Onbekenden hadden er de doelpalen al eens kapot gezaagd. Wat lag er dus meer voor de hand dan een fusie tussen de twee verenigingen?

Die werd op zondag 12 juni 1910 beklonken in een zaaltje van het vroegere hotel Koenders aan de Deventerstraatweg. De Provinciale Overrijsselsche en Zwolsche Courant berichtte er een paar dagen later het volgende over: 'In de Zondag gehouden gecombineerde vergadering der voetbalclubs P.H. en E.D.N. werd tot samengaan dier clubs onderling besloten. De naam der combinatie waaronder gespeeld zal worden, is vastgesteld als P(rins Hendrik) E(D.N.) C(ombinatie), dus P.E.C. Voorzitter werd de heer J.B.G. Nieuwhof, de zes overige bestuursleden, door de vergadering gekozen,

zullen onderling de functies verdelen. Officieel speelcostuum zal waarschijnlijk het nette E.D.N. jersey worden met witte broek.' EDN speelde in het groen-wit, PH in geel-zwart.

Bekende spelers

De voetbalclub PEC heeft altijd een prominente rol gespeeld in het Zwolse sportleven. Kampioenschappen werden behaald en promoties naar de eerste klasse, in vroeger jaren de hoogste klasse van de voetbalcompetitie. Bekende spelers waren onder andere de broers Wim en Philip de Bruyn, Jan de Roos, Gerrit Voges (international), Joop Schuman en Dries Jans, de vader van Ron Jans die momenteel trainer van FC Luik is. Op 't Blikien, zoals het terreintje bij theetuin Thijssen werd genoemd, heeft PEC tot 1923 gespeeld. Dat jaar verhuisde de club naar de Meppelerstraatweg, waar een terrein werd gehuurd van de heer Dijk, uitbater van de bekende uitspanning de Vrolijk-

heid. In 1935 streek de club neer in het nieuw aangelegde gemeentelijk sportpark aan de Ceintuurbaan, dat met liefst vier andere verenigingen moest worden gedeeld: Be Quick, CSV, RKSC Zwolle en Zwolsche Boys. Het was een situatie die PEC maar slecht beviel en dat leidde in 1960 tot het verrassende besluit om voor de prijs van 75.000 gulden het sportterrein aan de Vrolijkheid te kopen. Vijf jaar daarvoor had de club al, net zoals Zwolsche Boys, besloten over te gaan naar het betaalde voetbal. In 1970, een jaar nadat

de Boys waren teruggekeerd naar het amateurisme, verhuisde PEC weer naar de Ceintuurbaan, waar eerst nog onder de oude vertrouwde naam, daarna als PEC Zwolle en PEC Zwolle '82 zowel triomfen werden gevierd als dieptepunten werden ondergaan. Tot de club vanaf 1 juli 1990 onder de naam FC Zwolle met een schone lei aan een nieuwe toekomst ging bouwen. Einde van Prins Hendrik Ende Desespereert Niet Combinatie. Zo leek het toen althans, maar de banden met het verleden zijn niet zo gemakkelijk uit te wissen.

De hoofdtribune van PEC op de Vrolijkheid. (Collectie HCO)

Van houten keet naar hockeypaleisje

Opvallend historisch contrast

Willem van der Veen

Hoe de omstandigheden, waaronder sport wordt beoefend, in zestig jaar kunnen veranderen... dat is mooi te zien op bijgaande twee foto's. Het contrast kan niet groter zijn! Op de oude foto ziet men de situatie in het jaar 1952 op het hockeyterrein van de Zwolse Mixed Hockeyclub op de Pelikaan aan de Haersterveerweg. In die armoedige tijd van even na de Tweede Wereldoorlog had de club zojuist voor een grijpstuiver de hand kunnen leggen op een afgedankte bouwkeet, afkomstig uit de Noord-oostpolder (op de foto middenachter). Men was toen dankbaar met dit nieuwe 'clubhuis', want vóór die tijd was er jarenlang nauwelijks iets te bekennen dat überhaupt op sportaccommodatie leek.

De pas geplaatste keet bevatte twee ruimten die als kleedkamertjes voor dames en heren dienden en verder een hokje aan de voorzijde, waar thee geschonken kon worden. Aansluiting op waterleiding en elektriciteit ontbrak ten enenmale. Wie zich na de wedstrijd wilde wassen, moest circa honderd meter lopen naar een pomp met zwengel, die achter de schuur (zie rechts op de foto) tegen de buitenmuur van het boerencafé De Pelikaan stond. Washandje en zeep svp. zelf meenemen, ook middenin de winter... Maar dat deed natuurlijk niemand, zeker de bezoekende elftallen niet. Na het laatste fluitsignaal trok iedereen zijn (of haar) kloffie zo weer aan... over het zweet dat de strijd had gekost.

Op de grasvlakte die op de foto aan de voorzijde van de keet is te zien, lagen twee hockeyvelden met kalklijnen afgebakend. Deze werden onderhouden door leden van de familie Dijk, eigenaresse van De Pelikaan. Vrijwel elke zomer werden er schapen op los gelaten. Algemeen werd in die tijd aangenomen dat deze goedmoedige grazers met hun korte hoefjes de egaliteit van het natuurgas

ten goede kwamen en dat hun vriendelijke keutels uitstekende mest voor de sprieten waren.

Toch waren bestuur en leden in die tijd helemaal niet zo ontevreden met de toestand waarin hun club verkeerde. In de voorgaande jaren, net na de bevrijding, was het nog armoediger geweest. Toen beschikte de club een tijdlang helemaal niet over een eigen kleedgelegenheid en moesten spelers en speelsters zich behelpen met een leegstaand kippenhok voor de dames en een plekje bij de koeien in de stal voor de heren.

Het Hoge Laar

Kijk nu eens naar de nieuwe foto. Die vertoont het huidige beeld van sportpark Het Hoge Laar tussen Holtenbroek en de Aa-landen aan de weg naar Stadshagen. Het biedt ruimte aan 1500 leden van de nieuwe Zwolse fusieclub 'HC Zwolle', die in de afgelopen anderhalf jaar is ontstaan uit een samengaan van ZMHC en Tempo'41. Pièce de milieu is een sierlijk vorm gegeven clubhuis van een omvang, waarvan men zestig jaar eerder niet kon dromen. Daaraan vast verbonden staat een betonnen tribune voor honderden toeschouwers en daaromheen liggen zes smetteloze kunstgrasvelden in vrolijke kleuren plus nog een kleiner oefenterrein.

Het hoofdveld vóór het clubhuis kreeg in navolging van 'Londen 2012' de olympische kleur van fel blauw, die de flitsende beweging van het hockeyspel ontegenzeggelijk beter zichtbaar maakte tijdens de live tv-uitzendingen. Dit clubpaleisje is voorzien van vele ruimten en andere faciliteiten, die ervoor zorgen dat Zwolle-hockeysers en bezoekers helemaal niets te kort komen... tot vloerverwarming aan toe.

Het contrast kan waarlijk niet groter, vergeleken bij de omstandigheden, waarin de Zwolse hockeyers lang geleden hun sport bedreven. Bij

Het hockeyterrein van de Zwolse Mixed Hockeyclub op de Pelikaan aan de Haersterveerweg in 1952. (Collectie auteur)

Het hoofdveld en clubhuis van de nieuwe hockeyvereniging HC Zwolle. (Foto auteur)

Tempo, de andere fusiepartner, die anno 1941 (in de oorlogsjaren) met hockeyen begon, was de situatie ruim zestig jaar geleden nauwelijks beter dan bij ZMHC. De jonge club beschikte toen over zegge en schrijve één hobbelig hockeyveldje op het Gemeentelijk Sportpark aan de Ceintuurbaan en maakte gebruik van twee kleedkamertjes in een gemeentelijk gebouw. Van een eigen clubhuis was geen sprake.

Met het moderne sprookje van Het Hoge Laar voor ogen vond schrijver dezes, die het zestig jaar geleden allemaal meebeleefde, het een aardige

bezigheid om eens terug te kijken naar het slechtbedeelde Zwolse hockey van vlak na de Tweede Wereldoorlog, toen hij als veertienjarige gymnasiast op de Pelikaan met de stick kwam zwaaien. Hij vindt het opmerkelijk dat ZMHC toen wél met zowel dames als heren in de hoogst bereikbare klasse speelde, terwijl de nieuwe, veel grotere fusieclub het vandaag de dag met minder moet stellen. Maar ja, krachtsverhoudingen en indeling van competitie lagen destijds wel even anders in de Koninklijke Nederlandse Hockeybond.

‘Even ambitieus als het Amsterdamse Bosplan’

Het recreatieplan Vecht-Zwartewater (1962)

Frank Inklaar

‘**N**u het welvaartspeil in Nederland is gestegen en de werkweek is verkort, komt er meer tijd beschikbaar voor ontspanning. Men kan deze ontspanning vinden in de meest uiteenlopende bezigheden, waarvan bij mooi weer de recreatie in de openlucht de belangrijkste is.’ Dit zijn de openingszinnen van het Recreatieplan Vecht-Zwartewater uit 1962 van de hand van prof. dr. ir. J.T.P. Bijhouwer. Wie het noordelijke deel van het Rondje Zwolle fietst, gaat deels door het plan-Bijhouwer. Maar wie was die Bijhouwer eigenlijk en hoe zag zijn plan er uit?

Planning en ruimtelijke ordening

Het valt nu nauwelijks meer voor te stellen, maar eens was er geen ruimtelijke ordening, waren er geen stedenbouwkundigen, regels of planning. Aan het begin van de twintigste eeuw begon men in te zien dat het verstandig was om de woningbouw enigszins te reguleren om zo een minimum aan kwaliteit te garanderen. De overheid nam hierbij de leidende rol. Met de Woningwet van 1901 kwamen er kwaliteitseisen voor nieuwe te bouwen huizen en werden woningbouwverenigingen mogelijk gemaakt. Uitbreidingsplannen moesten de stedelijke groei coördineren. In de jaren twintig en dertig kon de stedelijke expansie via streekplannen in een groter verband worden gereguleerd. Onder meer door de opkomst van de sociale wetenschappen werd de planmatige aanpak steeds wetenschappelijker gefundeerd. Systematisch onderzoek naar bevolkingsopbouw, naar behoeften aan woningen, aan industrie, aan landbouwgronden en naar toekomstige verkeersstromen moest vooraf gaan aan een plan: meten is weten. Moderne stedenbouwkundigen verkondigden de scheiding van functies: wonen, bedrijvigheid, recreatie en verkeer. Bekende voorbeelden van dit planmatig denken waren het

Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam (1934) en de inrichtingsplannen voor de Wieringermeerpolder en de Noordoostpolder.

Centrale planning van bovenaf op nationale schaal kwam tijdens de Duitse bezetting. Op gemeentelijk niveau bleef er het stedelijke uitbreidingsplan. De provincie kreeg met het streekplan een bovengemeentelijk planningsinstrument. De Rijksdienst voor het Nationale Plan maakte een ontwerp voor de hele ruimtelijke ordening van Nederland. Er werd gedacht over een Nationaal Recreatieplan. Hoewel veel van dit alles in een plannenstadium bleef steken, waren de geesten na de Tweede Wereldoorlog rijp voor een systematische aanpak van de inrichting van Nederland.

De periode van de Wederopbouw is wel gekarakteriseerd als een periode van planning en ordening. Er was een groot geloof in de maakbaarheid van de samenleving. De Nederlandse samenleving was in de ban van het plan. Eerst was planning noodzakelijk om de schaarse middelen rechtvaardig te verdelen. Maar ook toen de schaarste voorbij was, bleef de opbouw onder leiding van de diverse overheden planmatig. Onderbouwd door wetenschappelijk onderzoek van economen, planologen en sociale wetenschappers. Binnen de aangegeven kaders was er overigens wel ruimte voor een eigen invulling door de diverse, meestal verzuilde, maatschappelijke spelers. En je kunt ook grote vraagtekens zetten achter het daadwerkelijke succes van de planning. Er is misschien meer over ordening gesproken dan dat er feitelijk van overheidswege geordend is.

Maar, of de plannen nu daadwerkelijk tot uitvoering kwamen of niet, ze waren overal. De strijd tegen volksvijand nummer één, de woningnood, was vergeven van ordening. Bouwcontingenten werden centraal uitgegeven aan gemeenten en tot 1965 werd zelfs bepaald hoeveel bouwvakkers

voor utiliteitsbouw en hoeveel voor woningbouw mochten worden ingezet. Steden groeiden op basis van structuurplannen, uitbreidingsplannen en deelplannen. Er moest vooral snel en industrieel worden gebouwd, maar over de nieuwe woonwijken was wel nagedacht en hooggestemde maatschappelijke idealen waren de leidraad. De wijkgedachte moest zorgen voor sociale samenhang voor de ontheemde 'massamens', die de nieuwbouwwijken ging bevolken. De wijk, liefst weer verder opgedeeld in buurten, was een eenheid waar wonen voor verschillende sociale groepen gecombineerd was met bedrijvigheid en voorzieningen (zoals scholen, winkels, een wijkcentrum) en recreatie. Dit alles op precies aangegeven locaties en op basis van uitgebreid planologisch vooronderzoek. Verkeer behoorde de woonomgeving niet te storen, maar moest wel effectief worden geleid. Groen was er voor de recreatie, maar het was ook een structurerend element in de wijk, bijvoorbeeld als scheiding tussen de buurten.

Op regionaal en nationaal niveau was de behoefte aan planning even groot. Al die steden konden niet ongeremd in het wilde weg uitbreiden. De verhouding tussen het overvolle westen en de rest van het land lag behoorlijk scheef. Voor de schaarse grond waren meerdere bestemmingen. Er moest een goed weggennet komen, allerlei vormen van bedrijvigheid vroegen om ruimte, de agrarische sector had land nodig en er moesten recreatieve voorzieningen komen, terwijl ook de natuur beschermd moest worden. Dit alles vroeg om doelmatig ruimtegebruik en dus om sturing en planning. Streekplannen zorgden voor coördinatie op regionaal niveau. Op nationaal niveau was de Rijksdienst voor het Nationale Plan nog actief. Samen met het Centraal Planbureau publiceerde de dienst in 1956 de brochure 'Het Westen en Overig Nederland', waarin de noodklok werd geluid over de ontwikkeling van 'Overig Nederland'. Dit leidde in 1960 tot het eerste nationale beleidsstuk voor ruimtelijke ordening: de Nota inzake de ruimtelijke ordening, beter bekend als de Eerste Nota. Dit was het begin van een serie nota's ruimtelijke ordening, die tot op heden het overheidsbeleid sturen. Binnen al deze ruimtelij-

ke ordening kwam er steeds meer aandacht voor het recreatieve gebruik van ruimte. Zeker omdat het welvaartspeil in Nederland was gestegen en de werkweek verkort, zodat er meer tijd beschikbaar kwam voor ontspanning. Voeg daarbij de grotere mobiliteit en de behoefte aan recreatieve openluchtvoorzieningen is duidelijk.

De situatie in Zwolle

Ook Zwolle plande er lustig op los na de Tweede Wereldoorlog. Geheel in de tijdgeest begon men met een Algemeen Uitbreidingsplan, om de toekomstige ontwikkeling van Zwolle efficiënt te laten verlopen. Op aanraden van de directeur van de provinciale planologische dienst, A. Kraayenhagen, werd de beroemde architect en stedenbouwkundige W.M. Dudok ingehuurd. Dudok maakte een totaalplan voor Zwolle in 2000. Dit plan werd in 1948 door de gemeenteraad aangenomen. Hierna kreeg Dudok opdracht voor een uitbreidingsplan in hoofdzaken, enkele deelplannen en een herstructureringsplan voor de binnenstad. In 1950 verscheen het schetsplan van Dudok. Hij zag rijksweg 28 aan de noordzijde van de stad als een natuurlijke begrenzing. Uitbreiding moest daarom plaatsvinden aan de zuidzijde, over het spoor. Daar zouden duizenden huizen kunnen komen en in het gebied tussen die huizen en de IJssel een industrie-, handels- en haventerrein. Andere industriële plekken konden langs de Willemsvaart en de Ceintuurbaan worden ontwikkeld. Voor de ontspanning was een geheel nieuwe recreatieve groenstrook gepland in de Wezenlanden. Daaraan grenzend moest een tweede stadscentrum komen met stadhuis, schouwburg, scholen en kantoren. In eerste instantie was het gemeentebestuur enthousiast over de plannen van Dudok. Maar er kwamen twijfels over de sprong over het spoor en er klonk kritiek van Kraayenhagen, die liever uitbreiding naar het noorden zag, mede om de landschappelijk belangrijke IJsselzone te sparen. Bovendien was er inmiddels toestemming voor het graven van het Zwolle-IJsselkanaal, een natuurlijke plek voor industrievestiging. Hoe het ook zij, Dudok kreeg genoeg van de twijfelende Zwolse bestuurders en hij gaf in 1954 zijn opdracht terug.

den kwam er vaart in de zaak. In 1958 ging de eerste paal voor Holtenbroek in de grond, terwijl er tegelijkertijd een gemeentelijk structuurplan werd gepresenteerd met de ambities van Zwolle voor de komende decennia.

In alle plannen was er ook aandacht voor groen en recreatie. En die aandacht werd steeds groter. De *Zwolse Courant* berichtte op 25 mei 1955 dat er een berekening was gemaakt voor de behoefte aan groen in Zwolle. Volgens deskundigen moest er per inwoner 12 m² aan groenvoorzieningen zijn. Dat haalde Zwolle bij lange na niet. Om maar even bij de parken te blijven: Zwolle had alleen park Eekhout van 1,5 ha en nog wat verspreid groen op de oude stadswallen. De nieuwe recreatieve groenvoorzieningen in de Wezenlanden zouden wel substantieel zijn met 25 ha aan park, weide en een verplaatsbare ijsbaan, c.q. evenemententerrein. Dan kwam er nog een park van 15 ha tussen Dieze-Oost en Dieze-West langs de Middelweg. En als je de buiten de Zwolse stadskern liggende gebieden

als het Engelse Werk en de Agnietenberg (samen goed voor 20 ha) mee zou rekenen, dan was er nog een tekort van 60 ha aan recreatiegebied in Zwolle en nabije omgeving. Om hierin te voorzien dachten men aan het ontwikkelen van een nieuw recreatiegebied in het noordwesten, in de buurt van de nieuwe woonwijken.

Dit idee bleef hangen. In de nieuwe wijk Holtenbroek was plek voor een behoorlijke hoeveelheid groen. Geheel volgens de principes van de wijkgedachte zette Van Embden hier groene zones in de vorm van een assenkruis in als begrenzing van de vier buurten in de wijk. Tevens hadden deze groenstroken een recreatieve functie. En in de plannen voor de Aa-landen kreeg het groen een nog veel prominentere plek. Die plannen waren gekoppeld aan een ambitieus recreatieplan voor het gebied ten noorden van Holtenbroek en de Aa-landen. Dit plan zou de geschiedenis ingaan als het plan-Bijhouwer, vernoemd naar de bedenker, prof. dr. ir. J.T.P. Bijhouwer.

Het kolkenrijke gebied tussen Vecht en Zwartewater. (Foto Jan van de Wetering)

Jan Bijhouwer (1898-1974)

Ook voor het recreatieplan Vecht-Zwartewater had Zwolle een grote vis aan de haak geslagen. Weer was het Kraayenhagen die daarbij een bemiddelende rol speelde. Kraayenhagen was ondertussen hoogleraar stedenbouw aan de Landbouwhogeschool in Wageningen geworden. Hij beval een collega aan als adviseur. Dat was Jan Bijhouwer.

Bijhouwer was begin jaren zestig een zeer gewaardeerde deskundige op het gebied van landschapsinrichting en recreatie. Opgeleid als botanicus aan de Landbouwhogeschool in Wageningen toonde Bijhouwer al vroeg een brede belangstelling. Hij ontwikkelde zich tot tuin- en landschapsarchitect met een open oog voor stedenbouwkundige problemen. Hij schreef over natuurbescherming, het cultuurlandschap, verstedelijking, cityvorming, recreatie en verkeer. Voor de Tweede Wereldoorlog was hij onder meer betrokken bij de inrichting van de Wieringermeerpolder en de Noordoostpolder. Bijhouwer had als belangrijk referentiepunt de

Verenigde Staten. In de jaren twintig had hij daar een aantal jaren gewoond en hij zag dat daar de samenleving ingrijpend moderniseerde. Door zijn Amerikaanse ervaringen raakte hij overtuigd van het belang van recreatieve openluchtvoorzieningen en de rol die mobiliteit in de samenleving zou gaan spelen. In de VS zag hij de problematiek van suburbanisatie en de leeglopende binnensteden lang voordat dit in Nederland een thema werd. Amerikaanse ideeën nam hij in zich op. Zo was hij onder de indruk van het parkstelsel dat Robert Moses in New York had aangelegd, alsmede van diens 'parkway', een aan het landschap aangepaste autosnelweg. Zijn ideeën over stadsvernieuwing en cityvorming waren geïnspireerd op de ideeën van Lewis Mumford, een Amerikaanse cultuursocioloog. Ook de van oorsprong Amerikaanse wijkgedachte werd door Bijhouwer omarmd. Hij zag in de aandacht voor groen in de nieuwe wijken een mogelijkheid voor Wageningse landschapsarchitecten om een prominente rol te spelen in de stedenbouw. Groen was er om de stad te geleiden, buurten, wijken en

Mountainbiken, een van de recreatiemogelijkheden in het Westerveldse bos. (Foto Jan van de Wetering)

stadsdelen te begrenzen. Op een hoger plan kon groen een samenhang bieden. Er was behoefte aan parken met verschillende afmetingen, buurtparkjes, wijkparken en stadsdeelparken, die idealiter verbonden waren met het omringende cultuurlandschap. En met name daarin konden de stedenbouwkundigen wel enige expertise gebruiken. Maar Bijhouwer was niet iemand om al het Amerikaanse kritiekloos toe te passen in Nederland. Ondanks zijn inspiratie op de VS, waar hij later ook nog vaak verbleef, was hij een onafhankelijk denker, die de Nederlandse eigenheid erkende.

In 1950 publiceerde Bijhouwer een artikel over 'ontspanningslandschappen'. Hierin zette hij zijn ideaalbeeld voor de integratie van recreatieve elementen in het landschap uiteen. Volgens hem was er in het 'natuurlijke' landschap weldra geen ruimte meer voor recreatie. En dat terwijl daar in een geïndustrialiseerde, geürbaniseerde omgeving steeds meer behoefte aan was. Dus moesten agrarische gebieden een recreatieve functie krijgen. Dat kon alleen binnen kaders van ruimtelijke ordening. Ideaal zou zijn grootschalige ontspanningsgebieden te creëren, cultuurlandschappen met een uitgebreid netwerk van wegen en paden, een mengeling van openheid en beslotenheid. Juist de randen van beslotenheid en openheid waren aantrekkelijk voor mensen om te verblijven. De gebieden mochten voor een belangrijk deel bestaan uit weiland of akker en die gebieden mochten best gerationaliseerd worden, want Bijhouwer had bepaald geen behoefte aan een openluchtmuseum met verouderde landbouw. Zijn idee van grootschalige ontspanningsgebieden kreeg in de jaren zestig een vertaling in allerlei ambtelijke nota's voor recreatiebeleid.

Bijhouwer was overtuigd van het belang van een goede, ook landschappelijk aantrekkelijke infrastructuur naar en in de ontspanningsgebieden. Want direct verbonden met recreatie was het recreatieverkeer. In de VS was daar de auto voor; in Nederland zag hij de brommer als alternatief. Een brommer was handig in de stad, maar ook om recreatiegebieden buiten de stad te bereiken. Die kwamen zo meer binnen bereik van de stedelijke recreant, terwijl door de kortere reistijd er ook langer verbleven kon worden. En dat bracht

weer met zich mee dat 'meer afleiding in de vorm van eetbarak-, frites-kraam, kinderspeelgerei enz. nodig zal worden, wil de verveling niet tot baldadigheid leiden. Want niet alle uittrekkenden zullen natuurvrienden zijn, op geen 98 procent na. En de resterende twee percent zullen misschien het gezang van de leeuwerik verkiezen boven het gebrom van de Solex of het mitrailleurvuur van de Berini.' Bijhouwer pleitte voor een netwerk van recreatieve verbindingswegen en knooppunten met voorzieningen uitdrukkelijk bestemd voor de 'gewone' recreant, waarvan er veel meer zijn dan de natuurminnaar. Zelf schafte hij ook een Solex aan.

Het plan-Bijhouwer

In Zwolle kreeg Bijhouwer de gelegenheid om zijn netwerk van recreatieve verbindingswegen en knooppunten te realiseren in het kolkenrijke gebied tussen Vecht en Zwartewater. De gemeente had er ontzandingen gepland, maar de Landschapscommissie van het Oversticht stemde alleen in als die winputten aan de omgeving werden aangepast en het gebied een recreatieve functie zou krijgen. Dat paste mooi bij de eerder geconstateerde behoefte en de gemeente gaf Bijhouwer de opdracht een globaal plan te maken voor het hele gebied. Dat was niet zo eenvoudig, want er waren conflicterende belangen. Een deel van het gebied had als grasland een agrarische functie, een deel van de uiterwaarden was beschermd gebied vanwege de speciale vegetatie en nu moest ook recreatie een plek krijgen. Dit alles moest verenigd worden in een samenhangend plan. Met een oud-leerling, Van Keulen, ging Bijhouwer aan de slag. Het uiteindelijke plan werd opgenomen in het ontwikkelingsplan Aalanden (1962).

Het plan begint met de constatering dat er een grote behoefte aan recreatieve openluchtvoorzieningen is en dat die behoefte alleen maar zal toenemen. In Zwolle zoekt zo'n 40 procent van de gezinnen bij mooi weer ontspanning buiten de stad en dat zal groeien tot 50-60 procent. Nu gaat het merendeel op de fiets, maar in de toekomst zullen er meer brommers en auto's komen. 'Waarschijnlijk zal het nog wel een eeuw

Aanlegplaats bij het Westerveldse bos. (Foto Jan van de Wetering)

duren voordat elk gezin over een auto beschikt. Het lijkt evenwel niet aan twijfel onderhevig, dat omstreeks de eeuwwisseling $\frac{1}{4}$ van de gezinnen over een auto beschikt, $\frac{1}{4}$ van de gezinnen over een bromfiets, scooter of motor, en de rest over een fiets.⁷ Autobezitters kunnen in een straal van 60 km rond Zwolle veel recreatiemogelijkheden vinden. Brommers in een schaal van 30 km ook wel, maar dichtbij Zwolle is er niet veel. Voor de dicht-bij-huis-recreatie moet dus wat komen. En stel dat Zwolle 100.000 inwoners krijgt dan willen minstens 40.000 mensen met mooi weer de stad uit, waarvan zeker een kwart op de fiets dichtbij huis. Er moet dus iets groots komen, '(...) een "parkplan", even ambitieus als het Amsterdamse bosplan.⁷ In het nieuwe recreatiegebied moeten 10.000 mensen kunnen recreëren. Dat zullen vooral gezinnen met kinderen zijn. Die willen of gezelligheid met veel bij elkaar, of zijn wat meer solitair. Voor gezinnen die van gezelligheid houden moeten er 'concentratiepunten' komen die veel mensen kunnen bergen; bij de solitairers zijn vooral plekken populair op de rand van begroeid en open terrein. Overigens geldt voor beide groepen dat ze meestal geen bijzondere kennis van en belangstelling voor natuurhistorische of landschappelijke bijzonderheden hebben.

Deze uitgangspunten komen bij elkaar in het recreatieplan Vecht-Zwartewater. Kern van het plan is een toerweg voor (brom-)fietsers, deels over de Vechtdijk, deels erachter. Deze kronkelige toerweg geeft ruimte met bermen en beschutting biedende beplanting aan recreatieplekken voor solitaire recreanten. Om agrarische belangen tegemoet te komen kan de weg ook voor agrarische doeleinden worden gebruikt. De toerweg vormt de verbinding tussen drie concentratiepunten waar de gezellige recreanten hun vertier vinden. De route start bij concentratiepunt de Agnietenplas, waar een badstrand met grasvelden voor dagrecreatie kan worden aangelegd. Dan voert de weg met fraaie uitzichtpunten over de kolken bij de Vecht naar het tweede concentratiepunt: het Zwarte Woud, een aan te leggen bos op de vuilstort vlakbij het gemaal van de Westerveldse Aa. Dat bos '(...) moet natuurlijk niet volgeplant worden, maar een plezierige wandellaan, door eiken en meidoornbosjes begeleid, moet van het ene markante punt naar het andere voeren, op allerlei plaatsen moeten open terreintjes worden ingezaaid, die onverwachte doorzichten openen in allerlei richtingen.⁷ Een derde concentratiepunt kan een nieuwe zandwiningsplas worden aan de monding van de Vecht in het Zwartewater met aan de noordkant een badstrandje met een eenvoudige consumptiegelegenheid. Verder kan daar een vogelbroedeilandje en gelegenheid voor watersporters komen. Aan de zuidkant mag het wat drukker: een strand met picnic-weiden, een theehuis, roeibotenverhuur en een hengelaarspiertje. Alle drie concentratiepunten moeten met de auto bereikbaar zijn. Overigens moeten de boerenerven en de wegen tussen de nieuwbouwwijken en de toerweg annex concentratiepunten ook aantrekkelijk gemaakt worden met beplanting.

Bijhouwer stelt ook voor om het oude jaagpad langs de zuidzijde van de Vecht in ere te herstellen: '(...) het zou een zegen zijn voor liefhebbers van een stevige wandeling langs riet en water en voor de hengelaars.⁷ Dit arrangement van toerweg en drie concentratiepunten kan makkelijk 10.000 bezoekers op een dag aan.

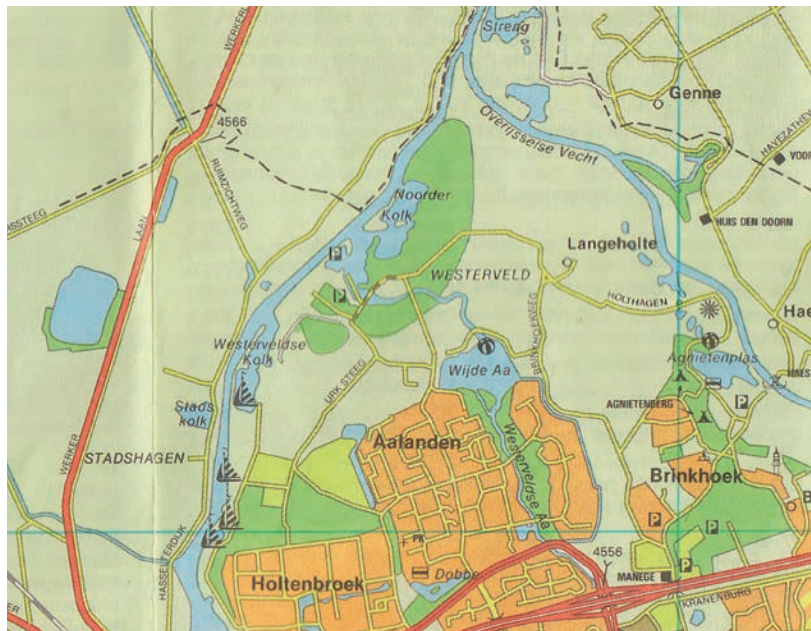
Voor uitvoering van het plan moeten er behoorlijk wat werken uitgevoerd worden. 'Het

ontworpen plan zal, wanneer het nu wordt aangevat, eerst in zijn geheel vruchten afwerpen voor het volgende geslacht: de natuur laat zich nu eenmaal niet forceren. Tegen die tijd zal Zwolle ongetwijfeld belangrijk zijn gegroeid. Om deze reden lijkt het dan ook gewenst, dat het project met energie wordt aangepakt en binnen een termijn van 10 à 15 jaar wordt gerealiseerd.' En ja, het zal het een en ander kosten, maar in vergelijking met een parkaanleg zijn de aanlegkosten gering. Bovendien kan de hele streek van dit recreatiegebied genieten en zal de camping veel aantrekkelijker worden en daarmee veel meer publiek trekken.

Als gezegd is het recreatieplan Vecht-Zwartewater integraal in het uitbreidingsplan Aa-landen opgenomen. De reden daarvoor is dat de groenvoorzieningen in de Aa-landen direct aansloten op het gebied van het plan-Bijhouwer. Dat was ook uitdrukkelijk het uitgangspunt. De Wijde Aa is daar een voorbeeld van. In de Aa-landen dringt het omringende landschap als het ware direct door in de stedelijke bebouwing. Bestaande natuur langs de Westerveldse Aa is in de wijk geïntegreerd als park met aangrenzend allerlei recreatieve voorzieningen. Iets dergelijks is ook bedacht voor de strook groen tussen Holtenbroek en de Aa-landen. Het idee van in de stad doordringende natuur is een visitekaartje van Zwolle geworden. Naar gelijkenis van de blauwvingers zijn ze 'groene vingers' gedoopt.

Uitvoering

De gemeente stemde in met het plan-Bijhouwer. Het plan werd in vijf delen opgedeeld. De Heidemij mocht een kostenraming maken. Toen bleek dat de uitvoering van de deelplannen financieel niet mogelijk zou zijn zonder een extra rijksbijdrage. Staatsbosbeheer toverde een 'oplossing' uit de hoge hoed. De waardevolle buitendijkse gronden langs de Vecht konden tot officieel natuurreservaat worden gemaakt. Daarvoor was een rijkssubsidie mogelijk, die de uitvoering van de rest van het plan financieel mogelijk maakte. Door deze wijziging werd wel de kern van het plan aangetast. Herstel van het jaagpad langs de zuidoever van de Vecht was uit den boze. De

toerweg langs de dijk en de nieuwe buitendijkse waterplas bleken niet verenigbaar met de nieuwe bestemming. Hoewel het plan uitdrukkelijk voorzag in een toerweg voor (brom-)fietsers meende een gemeentelijke werkgroep dat 'massale gemotoriseerde trek naar buiten' moest worden geminimaliseerd om de natuurgebieden te ontzien. De beoogde toerweg kwam er niet. Dat gold ook voor de buitendijkse zandwinplaats. Wat recreatieve functies hiervan werden aangrenzend aan het Zwarte Woud aangelegd. Dat bos kwam er wel, maar van de plezierige wandellaan met onverwachte doorzichten in allerlei richtingen is niet veel terecht gekomen. Wel kwam in redelijk

Het gebied tussen Zwartewater en Vecht op een kaart omstreeks 1990, waarop het idee van in de stad doordringende natuur mooi zichtbaar is. (Particuliere collectie)

Water met recreatieve functie, grenzend aan het Westerveldse bos. (Foto Jan van de Wetering)

Een van de toegangsborden bij de recreatieplas Agnietenberg. (Foto Jan van de Wetering)

Fietsroutebordjes bij het Westerveldse bos. (Foto Jan van de Wetering)

ongewijzigde vorm de recreatieplas bij de Agnietenberg.

Het gebied tussen de Aa-landen en de Vechtdijk is inderdaad tot een agrarisch gebied met een grote recreatieve waarde geworden. Niet met bloemen- of plantenkwekerijen, noch met boomgaarden, maar wel met goed toegankelijke voet- en rijwielpaden. De strook tussen Holtenbroek en de Aa-landen, oorspronkelijk een van de groene vingers, is in de loop van de jaren wat minder natuur en wat meer recreatief geworden met de komst van allerlei sportfaciliteiten. De andere groene vinger, langs de Westerveldse Aa, is nog steeds een groen pronkstuk in de Aa-landen, terwijl het gebied rond de Wijde Aa ook nog steeds een recreatieve functie heeft.

Hoewel het plan-Bijhouwer dus nooit integraal is uitgevoerd, is het plan er wel in geslaagd om de recreatieve potenties van het gebied in samenhang met de geplande Aa-landen in kaart te brengen. Delen functioneren tot op de dag van vandaag, of zijn later alsnog uitgevoerd. De fietsers van Rondje Zwolle realiseren zich waarschijnlijk niet dat zij, als ze op de dijk langs de Vecht fietsen toch nog de visie van Jan Bijhouwer in de praktijk brengen.

Literatuur

- Hans van der Cammen en Len de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinexwijk* (2e druk Utrecht 2006)
- Gerrie Andela, *J.T.P. Bijhouwer. Grensverleggend landschapsarchitect* (Rotterdam 2011)
- Jan ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle 2005)

Bronnen

- Historisch Centrum Overijssel: 0702 Gemeente Zwolle, secretarie, inv.nr. 5217 Aa-landen/Holtenbroek, recreatieplan. Voorbereiding en vaststelling

Mededelingen

Bezorging Tijdschrift

Dit nummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift* is niet, zoals tot dusver gebruikelijk, in Zwolle door vrijwilligers bij u bezorgd, maar rechtstreeks vanaf de drukker via TNT Post bij u in de brievenbus terecht gekomen. In eerste instantie gaat het hierbij nog om een proef, maar wanneer de reacties positief zijn is het de bedoeling hier vaste regel van te maken. Nu al willen we onze grote waardering en dank uitspreken in de richting van de vrijwilligers die dikwijls al vele jaren lang het tijdschrift bij de leden brengen. Dat het bestuur tot deze proef heeft besloten, heeft niets te maken met gebrek aan inzet en accuratesse van hun kant. In tegendeel zelfs. Rechtstreekse bezorging vanaf de drukker biedt echter als voordeel dat de leden snel en tegelijk het tijdschrift ontvangen, terwijl bovendien de gelegenheid bestaat om nieuwsbrieven en dergelijke aan de zending toe te voegen.

Monument oude spoorbrug en plaquette Thorbecke onthuld

Op donderdag 11 oktober is aan de Gelderse kant van de IJssel een monument onthuld ter herinnering aan de oude spoorbrug, die vorig

Redactie

Vlak voor de onthulling: vlnr.: burgemeester Jan Willem Wiggers, Bert Karssing, de stadsomroepers van Hattem en Zwolle, Marcel Overbeek en Aletta Blok. (Foto Maarten de Graad)

jaar het veld heeft geruimd voor de huidige rode Hanzeboog (zie *ZHT* 28 nr. 4, 'De oude spoorbrug 1862-2011'). Het monument bevindt zich pal naast de nieuwe brug en bestaat uit twee hefwielen en een pijler van de oude brug. In die pijler heeft de originele plaquette, die herinnert aan de eerste steenlegging door Thorbecke in 1862, een plek gekregen. De onthulling werd gezamenlijk verricht door burgemeester Jan Willem Wiggers van de gemeente Hattem, projectleider Aletta Blok van ProRail, Bert Karssing van de vereniging Heemkunde Hattem en Marcel Overbeek van de werkgroep Zwols Industrieel Erfgoed. De plechtigheid werd opgeluisterd door de stadsomroepers van beide steden.

Het monument ter herinnering aan de oude brug. De plaquette werd beschadigd tijdens de Tweede Wereldoorlog. (Foto Maarten de Graad)

Recent verschenen

Steven ten Veen

Adri van Drielen, *Over Zwolle, Twaalf prominente Zwollenaren over Zwolle en over zichzelf*. D33 publicaties, Dalfsen 2012, 168 pp. ISBN: 978 94 90470 12 8. Prijs € 17,50.

‘Veel aandacht voor stad en wijken, monumenten en andere gebouwen via boeken, de Zwollenaren erachter duidelijk minder.’ Vanuit die visie heeft journalist Adri van Drielen twaalf prominente Zwollenaren in een lijvig boek geportretteerd. En als het aan hem ligt, zullen er de komende jaren meerdere publicaties gaan volgen. Niet alleen omdat hij nu hij met (vervroegd) pensioen is gegaan de beschikking over veel meer vrije tijd heeft gekregen, maar vooral ook omdat hij daarvoor vol met ideeën zit. Een resultaat daarvan is al te zien, want een paar weken geleden is van zijn hand een boek over het familiebedrijf Schuttelaar verschenen.

Adri van Drielen, geboren en getogen in Zwolle, kent de stad als geen ander. Dankzij zijn

werk, eerst als directeur/hoofdredacteur van huis-aan-huisblad *De Peperbus*, daarna als stadsredacteur van *de Stentor (Zwolse Courant)*, heeft hij alles wat er in de stad gebeurde op de voet gevolgd en een groot netwerk van contacten opgebouwd. Vanuit zijn grote betrokkenheid met wat er in de Zwolse samenleving speelde en met de mensen die er wonen, schreef hij zijn artikelen voor de krant. En bij alle ontwikkelingen in Zwolle, en dat waren er in de afgelopen decennia nogal wat, wist hij hoe alles in elkaar zat en welke geschiedenis er aan vooraf was gegaan. Van Drielen was geworteld in de Zwolse samenleving en dat vind ik een positie die van een stadsverslaggever mag worden verwacht en misschien ook wel moet worden verlangd.

Toen het einde van zijn journalistiek loopbaan in zicht kwam, ontstond het idee van een boek over prominente Zwollenaren. Van Drielen selecteerde er twaalf, waarvan hij thuis als verzamelaar al een bescheiden archief had aangelegd. Interviews vormden de basis voor de twaalf portretten en een serie in *de Stentor* waarin zij hun visie gaven op de ontwikkelingen in de stad. Het boek zelf werd op 28 juni gepresenteerd toen de journalist afscheid van de krant nam. *Twaalf prominente Zwollenaren over Zwolle en over zichzelf* luidt de titel van het boek, dat is opgesierd met werken van de Zwolse schilder Gerrit Jansen. Die twaalf zijn Gerard Mostert, Rob van Kessel, Dick Huiskamp, Henja van Nieukerken, Jaap Baarsma, Gerrit van der Brug, Teun Bouwhuis, Coby Zandbergen, Wim Waanders, Wim Rave, Wim Hazelaar en Gaston Sporre. Allemaal interessante mensen met een boeiend levensverhaal dat door Adri van Drielen in een vlotte stijl is opgeschreven.

Adri van Drielen, *Vijf generaties Schuttelaar, van kruidenier naar speciaalzaak*. D33 publicaties, Dalfsen 2012, 96 pp. ISBN: 978 94 904 70 11 1. Prijs € 14,95.

Vijf generaties Schuttelaar. Van kruidenier naar speciaalzaak is uitgegeven ter gelegenheid van de opening van een nieuwe hoofdvestiging op industrieterrein de Marslanden. De geschiedenis van het bedrijf begint in 1875 als Johannes Bernardus Schuttelaar (1847-1923) in de Luttekestraat een winkel in kruidenierswaren begint. Zoon Richard (1888-1967) breidde de zaak uit met twee filialen aan het Diezerplein en de Molenweg. Johannes Joseph (Jan) Schuttelaar (1925-2008) voegde de wijn aan het assortiment toe. Van nagenoeg alle flessen die hij verkocht kende hij de wijngaard en de wijnboer. In het boek neemt hij een dominante plaats in. Hoewel bescheiden van aard begreep hij dat je als ondernemer de publiciteit niet moet schuwen, waarmee hij in Zwolle een prominente

en zeer gewaardeerde inwoner werd. De leiding van het bedrijf is nu in handen van zijn zoon Ernst die nog voor hij de zaak van zijn vader overnam een reformwinkel opende en inmiddels commercieel manager is van Gezond & Wel, een keten van 25 reformzaken in ons land. En de vijfde generatie in de persoon van Ernsts zoon Vincent staat al te trappelen van ongeduld om samen met Remco van Looijengoed de succesvolle geschiedenis van Schuttelaar een passend vervolg te geven.

Auteurs

Wim A. Huijsmans (1948) was jarenlang als archivaris verbonden aan het Gemeentearchief Zwolle en na de fusie het Historisch Centrum Overijssel. Hij is nu met de VUT.

Dr. Frank Inklaar (1957) is historicus. Hij is werkzaam bij de faculteit Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit Nederland. Daarnaast was hij onder meer eindredacteur van *Zwolle-Zuid, Een geschiedenis tussen stad en IJssel* (2010) en auteur van *Aa-landen, Een geschiedenis in rood, groen en blauw* (2011).

Steven ten Veen (1943) is bijna veertig jaar werkzaam geweest in de journalistiek. Bij de *Zwolse Courant* was hij ruim twintig jaar chef van de stadsredactie en bij de *Stentor* de eerste lezersredacteur. Na zijn vervroegde uittreding in 2003 is hij op vrijwillige basis redactioneel werk gaan doen en verder is hij secretaris van de *Zwolse Historische Vereniging*.

Willem van der Veen (1932) werkte jaren als journalist (kunstredacteur) voor de *Zwolse Courant*. Daarnaast schreef hij onder meer jubileumboeken, theaterproducties, dichtbundels en vier delen *Zwolle in de achteruitkijkspiegel*.

Jan van de Wetering (1947) is werkzaam als tekstadviseur. Hij publiceerde onder meer de boeken *Vergeten levens* (2001), *Hoe schrijf ik geschiedenis* (2004) en *De Zwolse canon* (2008).

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

S. ten Veen, *secretaris*

H. van der Zwaag, *penningmeester*

J. Gulikers, J. Kam, leden

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging:
postbus 1448, 8001 BK Zwolle

Ledenadministratie en bezorging tijdschrift:
J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

e-mail ZHV: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Financiën: rekening ING: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarief lidmaatschap

25 euro/jaar

Opzegging lidmaatschap: vóór 1 januari.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten, eindredacteur,

E.A. van Dijk, W.F. Geerling, W.A. Huijsmans,

F. Inklaar, H.A. Stalknecht, S. ten Veen,

J. van de Wetering.

Redactieadres: Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annetbootsma@home.nl

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Vormgeving omslag: Buro I Hoog

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: EPOS PRESS, Zwolle

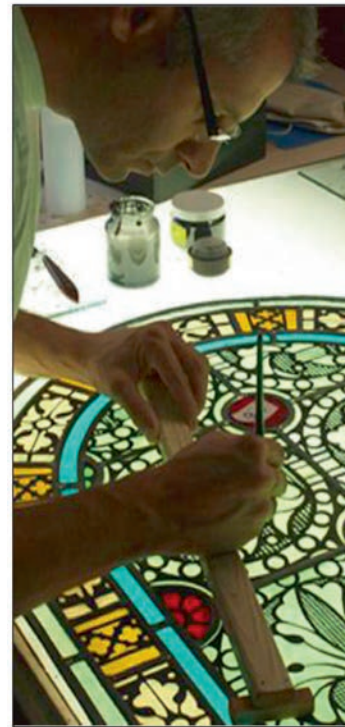
Issn 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

GESCHIEDENIS LEEFT!

kijk ook op www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

GLAS-IN-LOOD

ONTWERPEN VAN
TRADITIONEEL TOT MODERN

RESTAURATIE

CONSERVATIE

BRANDSCHILDEREN

ADVIES

VOOR PARTICULIER
BEDRIJVEN, INSTELLINGEN
& KERKEN

LID OVG
GLAZENIERSVERENIGING TE GOUDA

**ATELIER
OUD ITTERSUM**
GLAS-IN-LOOD | NIEUW & RESTAURATIE

NIEUWE DEVENTERWEG 31
8014 AC ZWOLLE TEL. (038) 4656095
WWW.OUDITTERSUM.NL

Werkgevers opgelet!

Een vertrouwd adres voor uw loonregres

Loonschade **Advies**

Zwolle

- **Loonschade**
- **Letselschade**

Papaverweg 67, 8042 ED Zwolle

E : zwaag.loonschade@introweb.nl T : 038 - 422 33 51
I : www.loonschadeadvies.nl F : 038 - 421 18 40

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch-en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

